Национальная библиотека
Республики Тыва им. А. С. Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 18 (15703) ◆ 1996 чылдың февраль 8, четверг ◆ Ат салган шагы 22.40. Садар өртээ 500 рубль.

ЧОРУУРУНУҢ МУРНУНДА

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Федерация Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралынче аъттанып чорууруның бүдүүзүнде Кызылдың ЧЭТ-ке база катап чораан, чылыдылга дерилгезиниң септелгези ында ам кидин түлүк чоруп турар. Станцияның сандан үнген дерилгезин эптеп салырын септелге бригадалары чоокку хүннерде доозуптарлар деп, ЧЭТ-тиң директору Саламатов чугаалаан.

Ол хүн алды котел дөгерези ажылдай берген. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак хоорайга чылыг турзун дээш, кылдынып болгу дег бүгү-ле чүвени кылырын күш-ажылчы коллективтен дилээн.

— Ам оода-ла он хонук иштинде туттунупсувусса черле ажырбайн баар бис. Ай ортузунда, Чаа чылдың Шагаа байырлалынче чоокшулаан тудум-на, соок уярап эгелээр — деп, Президент чугаалаан.

Чоокку хүннерде котел дерилгезиниң немелде ийи комплекизин эккээринге чагыг кылдынган, ооң өртээ 3,5 млрд. рубль дээрзиниң дугайында ол дыңнаткан. Ол чарыгдалдар бадыткаттынар — Кызылдың ЧЭТ келир кышка амдыгааштан эгелээш, быжырымчалыг белеткенир ужурлуг.

Президентиниң болгаш Чазактың парлалга албаны.

Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Президентизиниң

АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртчулар болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары!

Бодумнуң чаңчыл болган Айыткалымга 1995 чылдың чугула болуушкуннарынга доктаар база оларга үнелелди бээр, түңнелдерни үндүрер болгаш 1996 чылда сорулгаларны салыр бодайдыр мен.

Совет чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгезиниң 50 чыл ою эрткен чылдың бүгү-делегей ужуруткалыг төөгүлүг болуушкуну болган. Бистиң хоочуннарывыска болгаш алдарлыг тыва эки турачыларга байыр чедирип, алдар-хүндүнүң езулалын көргүскен бис.

1995 чылда — Тываның күрүне бот-догуннаашкынының 5 чыл оюнда болгаш республика Конституциязының 2 чыл болган чылында — боттарывыстың күрүне тургузуувусту чаартырын болгаш быжыглаарын, республикага улусчу эрге-чагырганы бадыткап тургузарын уламчылаан бис. Анаа эвес байдалдарда, узамдыгып туруп берген, а чамдык таварылгаларда аажок чидиг маргылдааларны эртип, бир эң чугула күрүне институду — Улуг Хуралдың соңгулдаларынга келген бис. Ол орган республиканың Конституциязынга эдилгелер болгаш немелделер киирер онза эргелиг, ооң-биле кады, ону онзагайы-биле демдеглеп каайн, ону камгалаар болгаш Федерацияның иштинге бистиң эрге-байдалывысты кудуладыр дээн оралдажыышкыннарга удур туржур.

Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразынга бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээниң төлевилелин эрге-чагырганың федералдыг органнарынга дугуржуп таарыштырары дооступ турар. Аңаа ам чоокку үеде ат салдынар дээрзинге идегел бар. Аңаа 10 дугуржулга коштунар, алызында барып Тываны экология талазы-биле эң арыг девискээрлерниң Бүгү-делегей эталону (үлегер-чижээ) болдурарынче угланган Улуг-Хем баштарының кайгамчык чараш бойдузун камгалаарының дугайында дугуржулга база аңаа кирер.

Федерацияның өске субъектилери-биле харылзааларның чаа арга-хевирлериниң дилээшкиннери уламчылап турар. Бо чылын бир дугаар катап Кызыл хоорайга Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның Чөвүлелиниң хуралы болуп эртер. Керээлиг харылзааларның арга-дуржулгазы чайгылыш чок калбарып орар. Санкт-Петербург хоорай-биле керээ чардынган. Москва-биле керээ белеткеттинип турар.

Эрге-чагырганың федералдыг структураларының хевирлеттинип, тургустунуушкунунга идепкейлиг киржип турар апарган бис. Чаа тургустунган Федерация Чөвүлелинде Тыва Республиканың Президентизи болгаш Дээди Хуралының Даргазы бактаап кирген. Күрүне Думазының депутадынга соңгуткан Г. А. Салчак — «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкинниң төлээзи. С. К. Шойгу — Онза байдалдар яамызының удуртукчузу боол турар. Р. С. Чакар — Россияның Дээди Судунуң кежигүнү. Республиканың дыка хөй хамаатылары аңгы-аңгы российжи партияларның болгаш шимчээшкиннерниң ажылында киржип турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тываның Төлээ чери российжи деңнелге республиканы төлептиг-биле төлээлээр ужурлуун өөренип көргеш, аңаа чаа оран-саваны тударынга акша-хөреңги үндүртүнген. Амгы үеде ооң тудуу дооступ турар.

Чаа Парламент ийи чыл улаштыр ажылдап турар. Ооң ажылынга үнелел берип тура, Дээди Хурал 1994 чылда 43 доктаал хүлээп алган турган болза, 1995 чылда чүгле 30 хоойлу хүлээп алганын демдеглеп каайн. 19 хоойлу төлевилелин Чазак белеткеп кылган болгаш Парламентиге сайгарып көөрү-биле дамчыдып берген. Хүлээп ап турар хоойлуларның шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Республиканың Президентизи катап сайгарып, чугаалажып көөрү-биле 23 хоойлуну дедир эгиткен.

Эрге-хоойлу талазы-биле аажок кошкак байдалда бис дээрзин демдеглээр ужурлуг мен. Экономиктиг реформалар талазы-биле хоойлулар чидии-биле четпейн турар. Дыка хөй федералдыг хоойлулар чүгле ооң үндезини боол турарлар болгай. Тодаргай ужур-утка-биле сиңниккен болгаш тус черниң байдалдарынга таарыштыр кылдынган болурун ол негеп турар. Чер, хамааты байдал, күш-ажыл, чурттаар оран-сава кодекстерин чон манап турар.

Парламентиниң удуртулгазының ажылында политикаже эмин эрттир ханылаашкынның илерээшкиннери бар дээрзин чугаалаксаан ийик мен. Улуг Хурал дугайында Хоойлуга хамаарыштыр республиканың Парламентизи биле Президентиниң аразында ажык чок маргылдаа чугааларга барык ийи чыл чидирдивис. Дээди Хуралдың удуртулгазы, соңгулда кампаниязын эрттиреринге акша-хөреңгиниң чогун сылдак кылып болгаш ТАР-ның Улуг Хуралының чаңчылдарын чижек кылдыр ап, ооң кежигүннерин хамаатылар чыыштарынга, партия конференцияларынга соңгуурун чедип аарын кызыдып турган. Президент Улуг Хуралдың кежигүннерин соңгукчуларның дорт чажыт бадылаашкыны-биле соңгуурун чедип алган.

Парламентиниң удуртулгазының саналдап киргени соңгулдалар дүрүмүн езугаар Улуг Хуралдың составынга Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери, чагыргалар даргалары, бүгү деңнелдерниң судьялары кирбес ужурлуг, ооң-биле демократия кызагдаттынган. Президент ооң-биле чөпшээрешкен, ынчалза-даа, кажан Парламент Соңгулдалар дугайында хоойлуга Дээди Хуралдың кежигүннери, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлуга чөрүштүр, чүгле чурттап турар черлериниң аайы-биле соңгудар ужурлуг деп доктаадырга, аңаа шиитпирлии-биле удур болган. Республиканың Президентизиниң Соңгулдалар дугайында түр дүрүмнү ажыглалга кииририниң дугайында Чарлыы үнген.

Чыл санында Чазак, профэвилелдер болгаш ажыл берикчилериниң аразынга үш талалыг керээ чарарының дуржулгазы бодун долузу-биле шынзыткан. Ол дээрге республикага социал-политиктиг чогумчалыг турум байдалды камгалаарының бир кол механизми деп санап турар мен, ол моон соңгаар-даа ажыглаттынар ужурлуг.

Күүсекчи эрге-чагырганың партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле харылзаазы сөөлгү үеде шуут-ла баксыраан деп санап турарларның бодалынга каттышпайн турар мен. Ындыг түңнелдер үндүрериниң барымдааларын көрбейн тур мен. Шын харын, бо чылын Политиктиг сорулгалар салып турар партияларны болгаш шимчээшкиннерни катап бүрүткээриниң дугайында чарлык хүлээп ап, ындыгла сонуурганчыг эвес хемчегге келген мен. Ынчалза-даа мен ону, чамдык политиктерниң ону ынчаар көргүзерин оралдажып турары ышкаш, кайы-бир кижини политиктиг аренадан үндүр кызыптар дээш ынчанмаан мен. Оларның дыка хөйүнүң чурттакчы чоннуң деткимчезин боттуу-биле албайн турарынче чаңгыс эвес удаа кичээнгейни угландырып келген мен. Ынчангаш хамыктың мурнунда партияларның болгаш шимчээшкиннерниң боттарының «безерек» аарыглыг байдалдан үнеринге эргежок чугула чүүлү кылдыр ук Чарлык бодаттынып кылдынган. Демократияны кым-даа солуваан, экстремистерден аңгыда, бүгү-ле кижилерге республика партияларының клувунче эжиктер ажык артпышаан. А партияның азы шимчээшкинниң кежигүнүнге бозага артап кирерин кончуг берге деп чугаалаарынга чөпшээрежир-даа боор силер. Олар экстремисчи хөделиишкиннер кыла берген таварылгада, политиктиг партияларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр суд органнарының шиитпир үндүреринге чедир республиканың Президентизи бодунуң чарлыы-биле ону түр соксадырының дугайында саналды киирип-даа турган. Дээди Хуралдың депутаттары ону деткивээни хомуданчыг.

Хөй-нииити чөпшээрежилгезиниң дугайында Керээге дүүштүр ниитилел-политиктиг каттыжыышкыннар-биле чугаалажыышкынга, мооң мурнунда ышкаш, белен мен. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында тургустунган Хөй-нииити палатазын дамчыштыр оларның-биле ам-даа сырый болгаш үре-түңнелдиг, демниг хөделир деп бодалдыг мен. Ооң хүрээлеңи немежир дээрзинге бүзүрелдиг мен. Оларның иштинде, ылаңгыя чоокта чаа тургустунган болгаш боттарын каттыжыышкыннар бис деп медеглеп четтигипкеннерниң күсели-биле аан. Соңгулда кампаниязының үезинде политиктиг аңгылаашкында турар деп мени буруудадып турганнар. Тыва Республиканың Конституциязының 71 чүүлүнге дүүштүр Президент политиктиг кандыг-бир партияга азы хөй-нииити шимчээшкининге турар эрге чок дээнин сагындырып каайн. Ынчалзажок оларның төлээлекчилери, республиканың чурттакчы чонунуң янзы-бүрү кезектери-биле доктаамал ажылдап база ужуражып чоруп турар мен.

Сөстүң хостуу, ажык-чарлыг чорук болгаш плюрализм дээн ышкаш демократтыг үндезин принциптерни бисте анаа-ла хоозун кыйгырыглар кылдыр шагдан бээр хүлээп албас апарганы өөрүнчүг. Культура болгаш политиктиг үзел-бодалдары-биле янзы-бүрү угланыышкыннарлыг 43 солун, сеткүүл амгы үеде бистиң республикада бүрүткеттингенин чугаалаарга-ла четчир. Бисте политик азы хамааты бүрүзү кандыг-даа айтырыг талазы-биле бодунуң туружун массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр чугаалаптар аргалыг деп чугаалапсымза, шынга чөрүшкек эвес боор деп бодай-дыр мен. Соңгулдалар үезинде кандидаттарның программаларын, санал-оналдарны, шүгүмчүлелди анализтээн материалдар парлаттынгылаан. Ол дээрге херек кырында сөстүң хостуу-дур, ону камгалаар болгаш ооң хөгжүттүнген турарынга дузалаар-даа ужурлуг бис. Ооң-биле кады, ылаңгыя Кызыл хоорайның массалыг информацияның чамдык чепсектеринге Россияда болгаш Тывада болуп турар нарын чорудулгаларны боттуу-биле анализтээн, чогумчалыг өскерилгелерни көргүскен материалдар эвээш эвес үнген. А чамдыктары, ол дугайын дорту-биле чугаалаайн, республиканың Президентизи биле Чазактың аразынга удур туржуушкунче ажык угланыышкынны алган турду. Чүгле соңгулдаларның көргүскени-биле алырга, ол күжениишкиннер анаа-ла хей болган-дыр. Боттарының езулуг төлээлекчилеринден демагогтарны болгаш политиктерни бистиң улузувус ылгай көрүп өөрени берген деп чугаалаар ужурлуг мен.

Чамдык кижилер националдар аразында харылзааларның айтырыгларын нарыыдады бээр хөөннер база бар-дыр. Ында үндезиннер бар дээрзин эскербейн тур мен. Республикадан көжүүшкүн дугайында чугаа-соот сөөлгү үеде читкен. Кижилер Саян артынче хостуу-биле чоруп, азы чурттаары-биле биске көжүп кээп турар-дыр. Оон ыңай база мындыг чүве бар. 90 чылдың болуушкуннары удуртукчу кадрларның болгаш мергежилдиг специалистерниң Тывадан хөйү-биле көжүп чоруурунга чедиргенин билир болгай силер. Оларның эвээш эвези коммерциялыг структураларже чоруткулаан. Ооң түңнелинде — эрге-чагырганың бүгү адырларының органнарынга тываларның деңзигүүрү өскен. Сөөлгү чылдарда байдал янзы-бүрү националдарның төлээлекчилериниң таарымчалыг деңзигүүрүнүң талазынче чоорту өскерлип эгелээн. Амгы үеде республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязында орус дылдыг кадрлар 28 хуу, ооң иштинде Чазак кежигүннериниң аразында — 8 хуу, Улуг Хуралда — 20, Дээди Хуралдың депутаттарында — 12,5 хуу болуп турар. Кожуун болгаш суму деңнелдеринде үндезин эвес националдың удуртукчулары барык чок, ынчалзажок, чер-чер чагыргаларының ажылдакчыларының аразында олар четчири-биле бар.

Хамааты ниитилелдиң тургузарынга, күрүне биле ниитилелдиң аразынга харылзааларны чогумчалыг таарыштырарынга эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш күрүнениң бодунуң сүмелээшкиннеринден хамаатыларның соңгулда эргелерин камгалаары-биле хамаарышпас орган — Төп соңгулда комиссиязы тургустунган. Бо чылын Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» Хоойлузу хүлээп алдынган. Ооң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдар тургустунган.

Күүсекчи эрге-чагырганы быжыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның дугайында Хоойлу хүлээп алдынган. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу төлевилели белеткеттинген, төлээлекчилерниң кожуун болгаш хоорай хуралдарын тургузарының чуруму ында тодараттынган.

Хүндүлүг ада-чуртчулар!

Эрткен чылын экономиканың эде тургузуушкуну 1995 чылдың март-апрельде хүлээп алдынган хемчеглер комплекизинге дүүштүр чыл эгезинде ажылдап кылдынган болгаш өскертинген стратегия база тактика езугаар боттанып келген. Ол чорук хөй талалыг экономиканы тургузарынга, рынок инфраструктуразын хевирлээринге, сайгарлыкчы чорукту болгаш чижикчи байдалды тургузарынга болгаш хөгжүдеринге дузалаан.

Амыдыралды хандырар бааза-бүдүрүлгелерниң болгаш бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарын хандырган бис. Экономиканы экижидип чогумчударынга эвээш эвес бергелерни ажып эртери мурнувуста турза-даа, реформаларның чамдык түңнелдери ам көстүп келген деп чугаалап болур. Хамыктың мурнунда, ол дээрге үлетпүр болгаш аъш-чем бараалнары-биле хереглел рыногун долдуралы, ачы-дуза чедирилгезиниң адырын, ылаңгыя автомобиль транспорту болгаш өске-даа чүүлдер-биле пассажирлер сөөртүлгезин хөгжүдери-дир. Хуузунда, хуужуттунган болгаш акционержиткен бүдүрүлгелерниң саны дыка өскен, ажыл кылып шыдаар улустуң 70 хире хуузу ында хаара туттунган. Продукция бүдүреринге оларның үлүү илдең көскү апарган. Демонополизацияның түңнелдери дыка көскү эскертинип турар. Чурттакчы чоннуң чылда акшазы өзүп турар. Хууда дузалал ажыл-агыйлар хөгжүп турар. Хамаатыларның акша-хөреңгизи-биле бажың-балгат тудары эгелеп турар. Акшаның үне чокталыышкынының деңнели чылдың эгезинде 17 хуудан декабрьда 4,7 хуу чедир кудулаан. Үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкыны оожумнаан болгаш чыл дургузунда 4,7 хуу болган, 1994 чылда 19,2 хуу турган, а ноябрь айда харын-даа өзүлдени алган. Күштүг хат болгаш кандаашкын турза-даа, кодээ ажыл-агыйга бүдүрүүшкүннүң хемчээлиниң кудулаашкыны 12 хуудан эвээш болган, ооң иштинде мал ажылында чүгле 4,6 хуу. Эътти бүдүрери харын-даа бир муң тоннага көвүдээн. Малдың чижеглээн баш саны 3 хуу кызырылган. Кодээде хуу чоннуң малы көвүдээн.

Аграр секторда болгаш чурттаалга бажыңнарының тудуунда реформалаашкынның түңнелдери ам-даа чавыс деңнелде болгаш колдуунда-ла билдинмейн турар. Хөй-хөй бүдүрүлгелер рыноктуң байдалынга таарыжып чадажып турар. Бүдүрүлгени эргелеп-башкарарының болгаш организастаарының айтырыгларынче, хуужуттунган бүдүрүлгелерниң өнчүзүнге күрүнениң үлүүн таарыштырарының айтырыгларынче, а ол ышкаш күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелеринче чогуур кичээнгейни угландырбайн келген.

Хүндүлүг ада-чуртчуларывыс!

Социал айтырыгларының аразында, мооң мурнунда чылдарда ышкаш, эрткен чылын мурнады шиитпирлээр айтырыгларга ие-чашты камгалаары, нацияны камгалап арттырары болуп арткан. «Тываның уруглары» деп программа боттанып турар. Өг-бүле, ие-чаш камгалалының фондузу тургустунган. Ыраккы одарларда чурттап чоруур малчын херээженнерниң болгаш оларның ажы-төлүнүң кадыкшылының дугайында Президентиниң программазының дугайын чугаалаары күзенчиг. Колдуунда-ла 4 муң чыгы херээжен чонга болгаш оларның уругларынга бедик мергежил-биле медицина дузазын чедирген. Инвалид уруглар база уттундурбааннар, катап тургузулга төптери ажыттынып турар. Чурттакчы чоннуң социал хандырылга төптериниң ролю улгадып бар чыдар. Оларның ажыл-чорудулгазының баштайгы түңнелдери көскү. Бөгүн бистиң республикавыс чоннуң чайгаар өзүлдезиниң талазы-биле багай эвес түңнелдерлиг хөй эвес девискээрлерниң саңында кирип турар. Иелерниң болгаш чаштарның өлүп хораар чорууну эвээжедириниң байдалын чедип алган бис.

Экономика талазы-биле таарымча чок байдалдар турза-даа, социал байдалдың чамдык чүүлдерин чогуур деңнелге тудуп, чоннуң кошкак хандырылгалыг кезиинге социал хандырылганы чедирериниң аргаларын дилеп тыпкан бис.

Тыва Республика болза, чурттакчы чоннуң доктааттынган акша орулгаларының аъш-чемниң 19 кол продуктуларының өртээниң өзүлдезинге хамаарыштыр бир кижиге онааштыр алырга, өзүлдезин мурнааларының көргүзүглериниң талазы-биле 1995 чылдың август айда Чөөн Сибирьге ийиги черни, Россия Федерациязынга 14-кү черни ээлээн. Шалың төлевиринге акша-хөреңгини бээриниң талазы-биле эрткен чылдың ноябрь айда 27-ги, а эрткен чылдың октябрь ай-биле деңнээрге, оларның өзүлдезиниң талазы-биле Россия Федерациязынга бирги черни ээлээн, а стипендияны бир кижиге онааштыр бээриниң деңнелинге 8-ки черни, мурнундагы айныынга деңнээрге, өзүлде талазы-биле бирги черни ээлээн. 1995 чылдың декабрь айда уругну ясли-садтарга тургусканы дээш Чөөн Сибирьде эң-не эвээш хөлези бистиң республикада болган (Россияда 11-ги черде). Ол ышкаш квартира дээш эң эвээш төлелге база бисте (Россияда 24-кү черде) база телефон дээш төлелге база бисте эң эвээш (Россияда 14-кү черде). Республикавыс одалга дээш төлээриниң деңнели-биле Чөөн Сибирьде үшкү черни ээлеп турар (Россияда 24-кү черде), электри энергиязы дээш база үшкү черде (Россияда 8-ки черде).

Ындыг болзажок, социал адырда байдал нарын болуп турарын чугаалаар ужурлуг мен. Хөй-хөй малчыннар, механизаторлар ай-айы-биле шалың албайн турарлар, а чамдыктары — чыл ажыг үеде шалың албаан. Башкыларның, эмчилерниң болгаш бюджет адырының өскеде ажылдакчыларының шалыңын саададыр чоруктар уламчылавышаан. Өрезин төлеп шыдавас чорук чидиг айтырыг болуп артпышаан. Ортумак аңгы оожум тургустунуп турар, ниитилелдиң аңгыланыышкыны уламчылавышаан. Өртектерниң өзүлдези-биле доктаамал акша орулгаларының аразында ылгал чыл санында-ла ныызырлып турзажок, бо бүгү байдалдар дүшкүүрлүг чорукту тургузуп турар. 1992 чылда өртектер 24 катап, 1993 чылда — 12,6, 1994 чылда — 3,3 болгаш 1995 чылда — 3 катап өскен, ынчан айда ортумак шалың 1992 чылдың декабрьда 10 муң рубль турганындан 1995 чылдың декабрьда 528,5 муң рубль четкен.

Хүндүлүг ада-чуртчуларывыс!

Президент болгаш Чазак нацияның сагыш-сеткил талазы-биле соруккур болгаш мөзү-шынарлыг чорууну кичээнгейни угландырып турар. Угаан-бодал амыдыралының адырынга культураны ийиги планче чайлады идерин болдурбаан бис. Бистиң интеллигенциявыстың кол кезии реформаларның оруун деткип турарын демдеглээри өөрүнчүг-дүр. Школаларның, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң, эртемниң ажылында хөй-хөй чаа чүүлдер немежип турар. Күрүне университеди тургустунган. Кадык камгалалдың адырлары чаартынып турар. Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге, туризмни организастаарынга шору түңнелдер көстүп келген. Чоннуң, ылаңгыя уругларның экологтуг кижизидилгези эгелээн. Бойдус камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчеглер алдынып турар.

Тываның улусчу культуразы российжи болгаш делегей ареналарынче үнүп эгелээн. Чоннуң чаңчылдары, сагылгалары, езулалдары катап тургустунуп турар.

Күрүнениң шажын чаңчылдарынга удур турган чорууну ажып эртпишаан, оларның хөй кезииниң бүзүрелин катап тургускан бис. Хилис эрткен чүүлдерин катап эгидер талазы-биле оларга чогуур дузаны чедирип турар бис. Бодумнуң бо сөстеримни чамдык чижектер-биле бадыткаайн. Чуртундан үндүр сывыртаткан Далай-ламаның Чазаа-биле кады ажылдажылгавыс хөгжүп турар, будда эртеминиң кол-кол чүүлдерин тыва дылче очулдурар талазы-биле ажыл чоруп турар, Туранда православ хүрээзиниң тудуу дооступ турар, будданың хүрээлерин катап тургузуп турар бис.

Хамаатыларның айыыл чок чорууну хандырарынче кол кичээнгейни эрткен чылгы Айыткалымда угландырган мен. 1995 чылда кем-херек үүлгедиглериниң нииити санын эвээжедирин чедип алдывыс. Ынчалзажок өжегерээн кижи өлүрер чоруктуң, аар кемдээшкиннерге таварыштырар чоруктарның деңнели ам-даа бедик болуп артпышаан. Аар кем-херек үүлгедир чоруктарны тодарадып тыварының куду деңнелде болуп турары дүвүренчиг. Истелге ажылы чогуур деңнелде тургустунмаан. Аар кем-херек үүлгеткен кижилерге хамаарыштыр судтарның дендии чиик кеземче онаап турарынга нийти чон сагыш човаашкынын илередип турар. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорударынга эрге-хоойлу баазазының чедир ажылдаттынмаан чоруу шаптыктап турар. Россияның хоойлужудулгазы эрге-хоойлу таарыштырылгазының негелделеринден чыдып каап турары хомуданчыг, амга чедир чаа Кеземче болгаш Кеземче-чорудулга кодекстери хүлээп алдынмаан.

Хамаатыларның амы-тынын болгаш айыыл чок чорууну камгалаары база кем-херек үүлгедиишкиннерин узуткаары-биле эргежок чугула хемчеглерни алырын тургустуна берген байдал негеп турар. «Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алырын дүргедедир херек. Прокуратураның болгаш судтарның коллегиалдыг органнарының ужур-дузазын көдүрер апаар.

Хүндүлүг ада-чуртчуларым!

Бистер 1992 чылга чедир бараалнар хөйү-биле чедишпес байдалга туруп, оларны дилээринге хөй үе-шакты чидирип турган бис. Өртектерни либерализастаан болгаш олар дыка өскен, хамаатыларның шыгжамырлары үне чок болган, чоннуң боттуг орулгалары кудулаан соонда хөй акша-хөреңгини чоннуң социал камгалалынче угландырган болгай. Чамдык чүүлдерни кылган-даа, чамдык чүүлдерге өөренип-даа алдывыс. Чоннуң чамдык кезии азырадыкчы хөөннерден чайлааш, бүдүрүлгечи, идепкейлиг ажыл-чорудулгаже чоорту шилчиир үе келген. Ынчангаш 1996 чыл болза экономиканың болгаш кадрларның бышкан байдалын хынаарының чылы болур. Ындыг болганда кижи бүрүзү эрткен оруун анализтеп көөр, чаа байдалга ажыл-агыйны чорударынга өөренип алыры чугула. Рынок экономиказының үндезиннеринге бүгү-ниитини өөредирин организастаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын белеткеп турар.

Бөгүн эң-не чугула чүве — инфляция-биле демиселди уламчылаары. Мен бодап көөрүмге, бо айтырыгны доктаамал хайгаарап, чогуур үезинде көрүп турары эргежок чугула боол турар. Хереглел рыногунга хамаарыштыр чүл дизе, ында өртектер чогумчуп бар чыдар. Ноябрь айда шөлээже үнүп тура, кажан бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын 1,54 катап өстүрүптерге, өртектер дыка өзе бээр ирги бе деп карасып турган мен. Шөлээден ээп келгеш көөрүмге рынокта болгаш магазиннерде өртектер барык мурнуку деңнелинде хевээр, а бензин өртээ харын-даа чиигей берген болду. Бааза адырларга болгаш монополист-бүдүрүлгелерде өртектерге болгаш тарифтерге контрольду уламчылаары биске эргежок чугула боол турар.

Кодээде байдал нарын боол артпышаан. Ооң ужурунда аграр болгаш чер реформаларының айтырыгларын бодум харыылаар кылдыр хүлээнип алдым.

Бисте ийиги берге айтырыг — чонну чурттаар оран-бажың-биле, ылаңгыя Кызыл хоорайга, Каа-Хем суурга, Хандагайты, Эрзин, Суг-Аксы суурларга хандырары болур. Маңаа хамаарыштыр Чазак чурттаалга айтырыын шиитпирлээр талазы-биле тускай программаны ажылдап кылган.

Акшаландырыышкынның чидии-биле чедишпейн турарын демдеглевишаан, ийи кол чүүлче кичээнгейни угландырарын онзалап демдеглээр бодаан ийик мен.

Бирээде, Россияның Чазаа дорт төпчүткен капитал салыышкыннарын бээрин соксаткан. Оларны конкурс үндезининге, экономиканың «өзүлде точкаларын» барымдаалап хуваар.

Ийиде, Бис дотация бюджединде турар болганывыста улуг хемчээлдиг акшаландырыышкыннарны тывары дыка берге. Саң-хөө курлавырларының кандыг-даа аргаларын: төпчүткен капитал салыышкыннарын, коммерция банкыларының хөреңгилерин, чоннуң чиигелделиг байдалдарга киирген салыышкыннарын, хөй-нииитиниң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның хостуг хөреңгилерин, федералдыг программаларның хөреңгилерин ажыглаары чугула. Акшаландырыышкыннарны чөптүг ажыглаарын, оларны каяа мурнады ажыглаарын хандырар херек.

Акшаландырыышкын ажыл-чорудулгазының айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээр сорулга-биле Чазак эң чоокку үеде Тыва Республиканың экономиказынга чурт иштиниң база даштыкы инвестицияларның ажылынга идиг бээриниң комплекстиг программазын, биче сайгарлыкчы ажылды деткиириниң күрүне программазын чугаалажып көөр болгаш бадылаар. Маңаа эң-не чугула чүүл — акшаландырыышкынның таарымчалыг байдалын тургузары, политиктиг таарымчалыг байдалды хевээр арттырары болур.

Бюджетке хамаарыштыр дараазында чүүлдү чугаалап боор мен. Бис дөрт чыл улаштыр бюджеттиң берге байдалдарында чурттап тур бис. Маңаа үш сорулганы шиитпирлээри эргежок чугула. Бирээде, Тыва Россияның кризис байдалдыг девискээрлеринге хамаарыжыр болганда, норма-чижек езугаар көрдүнген хөреңгилерни чогуур үезинде үзүп бээрин магадылап турар социал стандарттар дугайында федералдыг Хоойлуну хүлээп алырын чедип алыр. Ийиде, бүдүрүлгени таарыштыр организастаарының, үндүрүглерни долузу-биле киирип алырының аргазы-биле бюджеттиң хууда орулгаларын улгаттырар. Үште, хөреңгилерни камналгалыг чарыгдаар. Саң-хөө хажыдыышкыннары болгаш соора ажыглаар чоруктар-биле үстүнден адаанга чедир демисежир.

Бис удавас 1996 чылдың экономика программазының талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин республика Парламентизинге киирер бис. Ында баш удур көрдүнген көргүзүглер дыка дүшкүүрлүг, ынчалза-даа күүседип болур. Ынчангаш бо хоойлуларның күүселдези дээш негелде шыңгыы апаарын бүгү деңнелдерниң күүседикчилеринге сагындырып тур мен. Бистиң сорулгавыс — экономиканы чогумчудары ону чедип алыр төлээде, тура-соруктуг болгаш шиитпирлиг хөделиишкиннер негеттинер.

Хүндүлүг ада-чуртчулар!

Бистер бо чылын конституция реформаларын уламчылаар бис. Улуг Хуралдың бут кырынга тургустунарынга дузалаар херек. Амгы үеде ооң баштайгы хуралының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле Чазактың бөлүү ажылдап турар.

Хоойлу чогаадып, ажылдап кылыр ажыл-чорудулганы экижидери-биле хоойлужудулга инициативазы көдүрер эргелиг кижилер-биле столга олурупкаш, чугаалажыышкыннарны кылырынга белен бис. Бирги ээлчегде чугаалажып көөр хоойлуларның даңзызын тургузар херек. Маңаа чогуур системаны ажылдап кылыр апаар. Парламентиниң ажылынга үш-баш чок болур чоруктан база политика-биле сүржүрүнден чайлаар херек.

Ооң соонда Конституция судун тургузар болгаш суд органнарын чаартыр. Хоочуннар судтарын ажылдадыр ужурлуг.

Ам дээрезинде эрге-чагырга хуваалдазы кожууннар деңнелинге четпээни билдингир болгай. Ынчангаш бот-башкарнылганың төлээлелге органнарын — кожуун хуралдарын тургузар ужурлуг. Чер-черниң референдумнарын болгаш хамаатыларның чыыштарын дамчыштыр чер-черде эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга хөй-нииити контролюнуң механизмин тургузары эргежок чугула. Ол талазы-биле хоойлуларны хүлээп алыр херек.

Чазактың ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар талазы-биле улуг ажылдарны чорудар. Бо берге үеде ол талазы-биле Чазак эвээш эвес ажылды чорудуп турарын чугаалаар ужурлуг мен. Чазактың бүгү ажыл-чорудулгазы ооң Парламент мурнунга чыл санында берип турар отчеду-биле чонга билдинип турар. Боттарының эрге-хүлээлгелерин эки күүседип турар сайыттар эвээш эвес. Ынчалзажок оон-биле кады ам-даа эргизинден халбактанмышаан, азырадыкчы хөөннерден уштунмааннар база бар. Коллегиалдыг орган болур Чазактың артынга чаштынып алгаш, хууда харыысалганы бодунга албайн баар-дыр. А ынчаарга оларның ажылында чедир кылдынмаан чүүл бүрүзүн чон

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Президентизиниң

АЙЫТКАЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның чедир кылбааны кылдыр үнелеп көөр болгай. Оларның ажылында соңгулда мурнуунуң кампаниязының үезинде соңгукчуларның демдеглээни хөй-хөй четпестер шынап-ла бар боор турар.

Республиканың сүлдезиниң, тугунуң, гимнизиниң болгаш күрүне эрге-чагыргазының органнарының ылгавыр демдектериниң база оларны ажыглаарының чурумунуң дугайында хоойлулар херек боор турар. Күрүне болгаш өске-даа албан черлеринге ылгавыр демдектерни ажыглап кирериниң аргазын чугаалажып, шенеп көөрү чугула хире.

Күрүне албанының болгаш оон кадрларының дугайында хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугулазы шагда тургустунган. Президентиниң болгаш Чазактың кадр база контроль эргелелдериниң ажылын быжыглаары чугула. Президентиниң чер-черде төлээлериниң контроль ажылын күштелдирер апаар. А эрге-хоойлу камгалаар органнар коррупция-биле болгаш эрге-чагырганы өскээр ажыглаар чоруктар-биле демиселди доктаамал чорудар ужурлуг.

Россияда күрүне эрге-чагырганың органнарының эде тургузулгазын барымдаалап, республиканың Президентизиниң болгаш Чазаа эргелеп башкарылга органнарының аппараттарын кызырар ужурга таваржып апаар. Силер ол ышкаш билир силер, доктаамал үндезинде парламентиниң ажылдаарының болур-болбазының талазы-биле маргылдаалар ниитилелге бо-ла тургустунуп кээп турар болгай. Бо талазы-биле шиитпирлиг сөзүн Тываның чонунуң Улуг Хуралы (съездизи) чугаалаар боор деп бодай-дыр мен. Чүгле чаңгыс чүүлдү айтыыйн: эргелеп башкарылга аппарады дээштиг, мөөннеттинген болгаш сан талазы-биле чогуур дүүшкектиг болур ужурлуг. Ол дээрге бистиң чонувустуң күзээшкини-дир.

Ол бүгү эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга, хоойлунуң эң кол күштүг болурунга, оон мурнунга бүгүдениң деңчергелиг чагырткан болурунга эргежок чугула. Ону чедип алырынга биске чоннуң эрге-чагыргазын боттуг болдурарын, депутатты, сайытты, чагырга даргазын база өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерни дедир кыйгыртырынга чедир күрүне органнарынга оон контролюн хандырарын чедип алыр ындыг механизм херек боор турар.

Хүндүлүг ада-чуртчулар! Президент болгаш Чазак республикага политиктиг быжыг турум байдалды база националдар аразында чөпшээрежилгени деткип тударжыр талазы-биле, реформаларның оруу-биле оон бурунгаар шимчээри дээш бүгү-ле политиктиг партиялар-биле, хөй-ниити каттыжыышкыннар, шажын-чүдүлгечи конфессиялар-биле идепкейлиг кады ажылдаар. Республикага националдар арзында харылзааларының концепциязын ажылдап кылырын бо чылын доозары чугула. Түрк улустарының катап хөгжүлдезиниң бистиң республикавыстың концепциязын белеткээн болгаш ону Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш девискээрлер политиказының талазы-биле яамызынче чоруткан. Оларны бо чылын-на херек кырынга боттандырып эгелээр херек.

Республиканың школаларынга, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге делегей шажыннарының философчу эге-үндезиннерин өөрениириниң айтырыгларын таарыштыр сайгарып көөрү биске эргежок чугула боор турар. Черле ынчаш, бис кайы культуража чүткүлдүг, сонуургалдыг боор турарывысты тодарадыр ужурлуг бис. Мен бодап көөрүмге, национал культураның үндезининге ангы-ангы культураларны, оларның бот-боттарындан чайгаар байлакшыжарының оруу-биле угаан-сарыылдыг дүүштүрүп ажыглаары чугула.

Ниитилелге бистиң салгалдарывысты кандыг культура хевирлеп тургузуп турары хамаан чок эвес. Күрүне амыдыралда янзы-бүрү культура болуушкуннарынга, оон иштинде телевидениеге болгаш радиога хамаарыштыр нейтралдыг (кандыг-даа хамаарылга чок) турушту ээлээр эргези чок. Бис олардан кижиниң бо байлак угаан-медерел делегейин хевирлеп тургузуп турарларын деткиир ужурлуг бис. Ону чедип алырда культура адырының талазы-биле үндезиледлиг политика эргежок чугула.

Дыка хөй чүүлдер аныяктарның идепкейинден, оларга бистиң хамаарылгавыстан хамааржыр. Силерге, бистиң аныяк чер-чуртчуларывыска, мону чугаалап тур мен. Боттандырып турар реформалар — ол дээрге, чүнүң-даа мурнунда, силерниң реформаларыңар-дыр. Силер оларны XXI чүс чылда уламчылаар, оларның үре-түңнелдерин ажыглаар апаар силер.

Бистиң «Россияның аныяк салгалы» деп ниити-российжи программага идепкейлиг киржилгевис чугула базым болур ужурлуг. Чогумна маңаа чүнүң-даа мурнунда республиканың салым-чаяанныг башкылары болгаш эртемденнери боттарын көргүзүп болур болгаш көргүзер-даа ужурлуг. Бо программаның шугуму-биле ажыл чоктарның арызында ниити деңзигүүрү 47 хуу болуп турар аныяктарны ажылга хаара тударының бөгүнде кончуг нарын айтырыын шиитпирлээр апаар бис. Ону боттандырарда элээн каш тускай чарлыктар болгаш хоойлужудулга актылары доп-дораан херек боор турар. Кедээге чаа ажылдаар черлерни тургузары чугула. Аныяк өг-бүлелерге чер участоктарын, ногаа база картофель олуртурунга үрезин, мал болгаш куш садып алырынга чиигеделиг чээлилерни тускайлап бээриниң аргаларын дилеп тывар апаар бис.

Аныяк салгалдың угаан-бодалын, оон мөзү-шынар туружун национал база шажын-чүдүлгечи онзагай байдалдарын барымдаалап тургаш хевирлеп тургузары республиканың эге, ортумак школаларының, дээди өөредилге черлериниң, а ол ышкаш бистиң чогаадыкчы ажылдакчыларывыстың: эртемденнериниң, чогаалчыларының, журналистериниң, чурукчуларының, композиторларының, артистерниң кол сорулгазы болур ужурлуг. Өөредилге черлеринге сургуулдарның болгаш студентилерниң гуманитарлыг белеткелин дыка экижидери эргежок чугула. Ону чедип алыры-биле эртем баазазы тургустунуп турар.

«Тыва төөгүзүнүң» бирги томунуң талазы-биле ажылдың кол кезии доозулган. Ону Россияның сураглыг эртемденнери сайгарып көөрү-биле чоруткан, аңаа хамаарыштыр санал-оналдарны алганының соонда 1996 чылдың ортан үезинде парлаар. Авторлар коллективи ийиги томунуң белеткелинге дорт кириптер.

Бистиң эртемивисти сан-хөө талазы-биле деткииириниң үндезин эргежок чугула хемчеглерин алыры чугула. Үндезин база дузалал шинчилелдериниң хөгжүлдезиниң айтырыгларын Чазак деннелинге сайгарып көөр апаар.

Бистиң ниити сагыш салыышкынывыс — салым-чаянныг ажы-төлдү деткиири-дир. Школаларның доозукчуларынга алдын медальдарны болгаш тергиин эки өөредилгелиг студентилерге дипломнарны Президент тыпсыр дугайында шиитпирни хүлээп алган бис. Республиканың эки өөредилгелиг студентилеринге, өөреникчилеринге Президент стипендияларын, а 1996 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп — республикадан дашкаар өөренип турар студентилерге доктааткан. Салым-чаянныг бичии уругларны болгаш аныяк кижилерни Чазак онза кичээнгейге алыр. Аныяк талантылыгларны илередиринге болгаш сайзырадырынга төлевирлиг-төлевир чокка-даа ажылдаар хөгжүмнүң, уран чүүлдүң, спорттуң болгаш бичии уругларның өске-даа хөй школалары, бөлгүмнери, коллективтери биске херек.

Хүндүлүг хамаатылар! Хлеб өртээн бедидер талазы-биле Чазактың ап чорудар ужурга таварышкан хемчээниң дугайында чугаалаар бодай-дыр мен. Ооң өртээн Россияда эң чавыс деннелдериниң бирээзинге тударын үр үеде чедип ап келген бис. Ындыг болза-даа бодувустуң бүдүрүп алган тараавыс чүгле 1996 чылдың мартка чедир четчир. Тываның девискээринден дашкаар чиик өртектиг тарааны садып алырының аргазын доктаамал сураглап келген-даа болзувусса, дашкаартан киирип ап турарывыс тарааның өртээ дыка бедик. Ынчангаш дараазында хемчеглерни ап чорударының негеттинип келген.

Бирээде. Эвээш хандырылгалыг 30 муң хире хамаатылар хлеб өртээниң эгидиишкин акшазын адрес езугаар алыр. Чедери берге кожууннарга далган чедирериниң чарыгдалдарын дуглаарын оралдажып турар бис.

Ийиде. Аъш-чемге хереглээр бодунуң тараазы-биле республиканы хандырарының программазын күүседиривис эргежок чугула, ынчаарга тараа культураларын суггатыг болгаш эки үнүш-дүжүттүг черлерге тарыыры, тарааның керээлиг өртээн бедидери ол программада көрдүнген.

Үште. Республиканың чурттакчылыг барык бүгү черлеринге хлеб быжырар пекарняларлыг болур төлээде, хлеб быжырар ам-даа тос черлерни тудуп кылыры, оон-биле адааннажылганы сайзырадыры негеттинип турар. Пекарнялар ээлери бодунуң тараазын бүдүрүп алырынга тарылга шөлдүг болур ужурлуг.

* * *

Хүндүлүг хамаатылар! Бистер берге, ынчалзажок солун үеде чурттап турарывысты бо Айыткалымны дооспушаан, демдеглээр бодаан мен. Бистиң чуртувус чаартылганың оруу-биле база бир базымны кылган. Келир үениң эрге-хоойлулуг күрүнезиниң болгаш хамааты ниитилелиниң овур-хевири көстүп келген. Хөй талалыг экономиканы тургузуп турар болгаш план эвес, дорамчылаашкынныг хувваалда системалыг күрүнениң албадаашкыны эвес, а рыноктарның болгаш бараанарның, банкыларның болгаш сан-хөөнүң, бараан херегленииниң болгаш сүмелээриниң, сайгарлыкчы чоруктуң база адааннажылганың хостуунуң экономиказы тергиидээн чуртта бистер чурттап турар-дыр бис.

Бүгү ниитилеливис-биле демократияны, санал-оналдарның хөй хевирлиин өөренип, кижи эргелерин хандырар болгаш оон талантыларын илередир талазы-биле делегей сайзыралының оруу-биле бурунгаарлап бар чор бис. Өөредилгениң, культураның, кадык камгалалының болгаш ниитиниң корум-чурумун камгалаарының системазын сайзырангайжыдып турар бис. Ынчалзажок ол дээрге, бүдүрер кылдыр көрдүнген бүгү чүүлдерниң чүгле эгези-дир. Шилчиишкинниң үе-чадазы ам-даа доозулбаан. Ооң үргүлчүлели хөй факторлар-биле, ооң иштинде Президентиден болгаш Чазактан хамаарышпас байдалдар-биле тодаргайлаттынып турар. Бистер хөй националдыг федеративтиг күрүнениң чаңгыс аай экономиктиг болгаш эрге-хоойлулуг делгем девискээринде чурттап турар-дыр бис, ынчаарга бир девискээрде айыыл-халаптар өскелеринге аарышкылыг салдарлыг болуп турар.

Ынчангаш кижилерниң амытынын үзүп, кайгамчык хөй хөреңгилерни узуткап турар Чечняда дайынны соксадыры дээш туржуп турар бис. Езулуг федерализм дээш, рынок реформаларын уламчылаарының талалакчызы президент соңгулдаларының үезинде эрге-чагыргага кирзин дээш туржуп турар бис.

Бо чылын чиик амыдыралды манаары болдунмас боор. Реформаларның оруу-биле улуг базым Россияда кылдынган, ынчалзажок эвээш эвес частырыглар, ылангыя хууждулганы болгаш чер реформазын чорудар үеде болдунган. Чогуур социал угланыышкынны экономикага бээринге сан-хөө чедишпейн турар. Магалыг чаагай чүүлдерниң дораан бүттүне бээрин аазавас мен. Чедир төлеттинмес байдалдан, ажыл төлевириниң саадаашкынындан болгаш ажыл чок чоруктан ам-даа дораан адырлып шыдавазывыс хомуданчыг-дыр. Ол айтырыгларны билир бис, ынчангаш оларны шиитпирлээринге белен бис.

1996 чыл — Россияга Президент соңгулдаларының чылы. Бот-догуннаан Таңды-Тыва Республиканы тургузуп чарлаан хүнден бээр 75 чылын болгаш тыва-орус харылзааларының тургустунганының 380 чылын демдеглеп байырлаар бис.

Хүндүлүг хамаатылар! Президент болгаш Чазак хамыктың мурнунда силерниң шын билиишкиниңерге болгаш деткимчеңерге идегеп турар. Чүгле шудургу күш-ажылдың, шын шиитпирлерниң болгаш чүткүлдүг базымның түңнелинде бо берге байдалдарның үезинде шыдажып чурттаар бис.

Бистиң келир үевис дээш, кады ажылдажылгаже силерни кыйгырып тур мен.

Кыры-ла шимчээр болза...

(Төнчүзү. Эгези № 17 «Шында»).

Школаның башкылары-биле ужуражылга үезинде олар школазынга тыва дыл башкызын келир өөредилге чылында чалап турар улус болду. Чүге дээрге Тыва Республикада чурттап турар болгаш тус черниң чонунуң дылын орус өөреникчилер шиңгээдип алыры кончуг чугула деп санап турарлар. Ол черлерде чурттап чоруур улгады берген улус тыва дылды багай эвес билир, а аныяктар шуут билбес. Ынчангаш тыва дылды школага орус өөреникчилерге өөредири чугулазын чугааладылар. Тыва улус-биле хамаарылгазы коскуу-биле экижип эгелээниниң бир херечизи ол

Эржей, Үжеп-Аксы, Сизим суурларда участок шагдаалары шуут чок. Ынчангаш ол черлерде корум-чурум айтырыын Каа-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң даргазының оралакчызы Валерий Чадамбаевич Ооржактан сонуургап айтырарывыска ол мынчаар харыылады:

— Силерниң ол айтырып турар суурларыңарда участок шагдаалары шуут ажылдавайн турар. Чүге дээрге ол черлерге ниитиниң корум-чурумун үрээр, оорланыр чоруктар шуут чок. Магалыг чон-на болгай, мал-маганың суг шуут кадарбас. Чазын кажаазындан үндүр сүрүпкен молдургазын күзүн катап кажаалап алыр дээш оозун суг таныывайн баар таварылгалар кайы ковей. Ажыл-агый кылып чорууруда бажыңнарының эжиктерин шоочалавас, а аңаа-ла ыяш-биле дээктеп кааш чоруй баар.

Бо чылдың январь айда Каа-Хем кожууннуң чагыргазының удуртукчулары кожууннуң суурларынга барып, чон-биле ужуражып, эрткен чылын кылып чорутканажылының отчедун берген. Чоннуң хөй саныг негелде-хомудалдарын сайгарган. Ол ужуражылгалардан Сизим, Эржей, Үжеп-Аксы суурларда чурттап турар чондан чаңгыс-даа негелде, хомудал кирбээн. Оларга хамаарыштыр кандыг-даа доктаал, саавырларны Чазактың талазындан үндүрүп бээрин негевейн турарлар.

Үстүнде бижээним чүүлдерге хамаарыштыр дараазында түңнелдерни үндүрүкседим. Ол суурларда чурттап чоруур шажынга чүдүлгелиглер, оларның амгы салгалы бичии чажындан эгелээш-ле бергелерге чаңчыккан, оларны ажып эртер дээш бүгү-ле бар аргаларны ажыглап чорууурлар. Эң ылаңгыяда бойдустуң байлаан кончуг-ла шын ажыглап билирлер. Кат, тооруун чыыр, аң-меңин, балык-байлаңын, эм оъттарны белеткээр талазы-биле улуг дуржулгалыг. А эм оъттар чыыр, оларны кадырар, оон «кара» эмнер кылырының талазы-биле бистиң республиканың өске черлерде чонундан онза ылгалдыглар.

Чайын сиген кезиилдезиниң үезинде өг-бүлениң бүгү кежигүннери ажылдаар. Херээжен чон безин кадыыр тудуп алгаш, сигенни кезер, а бичии уруглары ону болер, эр улузу сарааттаар дээш-ле чорун каар. Ынчангаш оларның кижизидилгезинде бичиизинден тура-ла кол-ла өөреткен чүвези—кара ажыл. Хамык чүвеге хумагалыг болуру. Ажыл кылып билбес кижи ол черге ызырнып-даа шыдавас.

Бистиң республиканың өске булуңнарында чонувус олардан дудак чок чурттап чораан болгаш чурттаар-даа ужурлуг. Тываның янзы-бүрү черлеринде хуу амыдыралдыг кижилер, төрел бөлүк чон, общиналар, арбаннар, тараачын ажыл-агыйлар, араттар, аңгы-аңгы угланыышкынныг кооперативтер дээш кандыг-даа хевирниң бүдүрүлгелери тургустунгаш ажылдап турар болгай.

Оларның кежигүн бүрүзү бодунуң күжүн, арга-мергежилин шын ажыглап, чогаадыкчы езу-биле ажылдаар болзувусса 300-ле муң чурттакчылыг бичии Тывавысты аъш-чем, идик-хеп, бажың-балгат болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле бүрүнү-биле хандырыптар аргалар бисте барын черле утпаалыңар. Ынчангаш бүгү күжүвүстү мөөңнеп тургаш, кызып ажылдап көрээлиңер, хүндүлүг чонувус.

Эрги тургузугнуң биске арттырып каан азырадыкчы хөөнүнден уштунуп чадап турарларывыс ам-даа кончуг хөй-дүр. Оларда кажан-на биске белен акша-төгерикти, хамык херек чүвени эккеп бээр ирги дээн утказыг бодалдар ам-даа хевээр артпышаан. Оон дүрген-не адырылганывыс дээре.

Хүндүлүг чонувус! Дедир орук чок деп чүвени эки хандыр угаап алгаш, холдарывыс сывырынгаш тудуп кирипкенивис-ле эки боор. Мерген угааныг, чүвениң алыс дөзүнче көөр, шыдамыккай, хүндүлээчел тыва чон амгы үеде оларның мурнунда тургустунган түр үениң бергедээшкиннерин канчап-даа тургаш, төлептиг-биле ажып эртеринге бүзүрелдиг улуг. Ынчангаш боттарывыс-ла хөделир болзувусса шак мындыг толчургу, байлак Тывавыска бай, шыдал-күштүг чурттап болурунуң бүгү аргалары бар. Тыва чоннуң аас чогаалында «Кыры-ла шимчээр болза хырын тодар» деп үлегер чугаазында дыка-ла ханы утка сингиккен.

Владимир ЧАДАМБА.

Сталинградты хостааныныӊ 53 чыл ою

УЛУГ ТУЛЧУУШКУН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентилери **Борис КИПКЕЕВ, Сергей ТРОФИМОВ**). Февраль эгезинде делегейниң ийиги дайынының улуг тулчуушкуну — Сталинградты хостааныныӊ 53 чыл оюн демдеглеп эрттирген.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, Волгага болган тулчуушкуннуң киржикчилери, Волгоград областың администрациязының төлээлери болгаш волгоградчыларның Москвада чурттап турар чаңгыс чер-чурттуглары Александров садынга чыылгаш, билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектер салгаш, дайынга өлген маадырларның чырык тураскаалын сактып, мөгейгеннер — деп, Москвада волгоградчыларның чаңгыс чер-чурттуглар ниитилелиниң чиңгине директору Павел Котовский РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

Маадыр хоорай Волгоградтың өөредилге черлериниң кичээлдер чурумунга (расписание) «маадырлыг чорук кичээлдерин» киирген. Башкылар, студентилер болгаш школачылар 53 чыл мурнунда Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү чорудулгазынга үндезин өскерилгелерни болдурган Сталинград тулчуушкунунуң киржикчилери-биле ужурашкан.

Волгоград хоорайның хүрээ черлеринге дайын шөлүнге өлүрткеннерге хүрүм помналып кылган. Хоорайга болган кол болуушкуннарның бирээзи — Волгоград, Киев болгаш Минск хоорайларның хоочуннар организацияларының төлээлери-биле ужуражып, тураскаалдыг черлерге дириг чечектерни салган.

Сөглээн сөс, керткен ыяш

ӨРЕҢЕР ТӨЛЕҢЕР, ДАРГА!

Рыноктуң берге ыйыдыышкыннары турза-даа, Чадаана хоорайда биче бүдүрүлгелер удаа-дараа тыптып, хире-шаа-биле боттарының ачы-дузазын чедирип чоруурлар. Олар албан черлери-биле керээ чаргаш, ажылын база кылып, берип турарлар. Оон чижээнге «Сай-ыяш» биче бүдүрүлгени хамаарыштырып болур. Ында чеди кижи хаара туттунган, оон ажылын Яков Ховалыг удуртуп турар. Ол 1994 чылда тургустунган. Бо хүннерге чедир оон балдыры элээн дыңзый берген, ол-бо албан черлери-биле керээлер чарып, бодунуң дузазын көргүзүп, элээн орулгалыг ажылдай берген.

Чамдык албан черлери ажылын кылдырып алгаш, ооң төлевирин ол-бо чылдактарга сыдаглааш, бербейн туруп бээри дыка-ла апчок болгаш хомуданчыг боор-дур. Аңаа хамаарыштыр үстүнде адааным биче бүдүрүлгениң оралакчы даргазы Геннадий Сат меңээ хомудалын илередип келди. Солун ажылдакчызы кижи болганымда дуза дилеп келген эштиң негелде, хомудалын биживес аргам чок апарды.

— 1994 чылдың октябрь төнчүзүнде Чадаана хоорайда «Белочка» уруглар садиғының септелгезин кылып турган бис. Керээ чарып алган бис. Ону доозарының кырында турувуста Чөөн-Хемчик кожууннуң улуг прокурору Владимир Удумбараевич Моңгуш келгеш дилег кылган. Аас кырынга 18 миллион акшаның чер иштиниң изиг суг дамчыдар хоолайларын кылырын дугуруштувус. Дарга аңаа хамаарыштыр саазынга керээни кылырын аазаан. Кызылдан акша үндүрер мен деп чугааны-даа кылган. Бис-даа ажылдап кириптивис. Сөглээн сөс, керткен ыяш, даргага ылап бүзүредивис-даа. Аңаа бүзүревейн кымга бүзүрээр боор —деп, Г. Сат чугаалаар болду.

Чер иштиниң изиг суг дамчыдар хоолайларынга барык он чыл иштинде чаар ылга, септелге чорутпаан болган. Ооң харазындап олар ирип, чамдыктары чардыгылап калгылаан. Ону хол-биле казып тургаш ужулган. Ону кылырынга чаа хоолайлар херек апарган. Олар боттары ол-бо бүдүрүлге черлеринден сураглап, орнап, садыглажып, чээли кылып тургаш, хоолайларны тып алган. Ону сөөртүр машиназының хөлезини дээжок улуг болган. Эрги хоолайларның шуптузун адырып ужулгаш, чаа хоолайлар салып, дуңзаалал ажылдарын чоруткан. Дүшкен албан чериниң бажыңыдыр ийин.

Ажылдап турда, аванс акша-даа бербээн, ону негевээн-даа. Чаңгыс аай моону-биле алыр бис деп бодап турганнар. Бо берге өйде үзүктеп берип турар акша-төгерик кайда боор. Аңаа салыр хоолайларны ол-бо черлерден чегдинип тургаш кылган. Өре дээрге бөш ашкан, ол черлер хүннүң-не өрелеп кээп туруп берген.

Ажылды кылып доосааш, хүлээдип берген. Улуг прокурор В. Моңгуш «Кылган ажылыңарны саавыр езугаар болур-чогуур-биле долдургаш, керээ чаргаш, кириппен мен. Кызылдан акша удавас келир» деп оларга каш удаа чугаалаан. Ындыг-ла ыйнаан дээш манаан, сураг-ла, сураг болган. Каш-даң катап айтырып чеде бээрге тускай саавырларны долдургаш, аттарывысты салдырып алган. Кызылче катап чоруткан сураглыг болур. Акша база сураг-ла, сураг. Сөөлүнде айтырып чеде бээрге прокурор шуут ажынып, шугулдаар апарган.

Владимир Моңгуш ам Чадаанада чок, Кызылче дешшип чоруй барган. Оларга аксы-биле керээге чарган 18 миллион акшазы таа чок. Олар ону сүржүп, Кызылда республика прокурорунуң оралакчызы Абрамовка четчеңнер. В. Моңгуш силерниң-биле керээ кылбаан деп ол харыы берген. Ат салдырып ап турган документилерин кайнаар киирипкен дарга чүве ийик.

«Ыт мойнунга баг, кижи арзынга өре чыдывас» дээр болгай. Хүндүлүг дарга Владимир Моңгуш бо бүдүрүлгениң негелде, дилээн солундан номчааш, төлээр ужурлуг 18 миллион акшазын сактып кээр чадавас. 1993 чылдың октябрь төнчүзүнде ажылыңарны кылдыртып алган силер. Ону кылыр дээш олар өске черлерден чээли база кылып алган, олар өрезин негеп туруп берген. Ону төлээр акша дарый херек болуп турар.

Бир эвес керээ саавырларны чидирип алган болзуңарза, оон хоолгалары, ында силерниң холуңарның үжүү бар. Ону катап кылдырткаш, ол бүдүрүлгениң кежигүннеринге 18 млн. акшанарны төлеңер, хүндүлүг дарга!

Карыма ТҮЛҮШ
дыңнап бижээн.

ЧАГАА СУГАР ХААРЖАК ЧОК

Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг хоорайы чүгле кожуун девискээринде эвес, а республикада чараш хоорайларның бирээзи. Артында-ла соңгу кожууннар чоруур оруктуң белдиринде турар. Ында өске черлер-биле бир дөмей садыг-магазиннер, почта салбыры болгаш эмнелгелер дээш, хөй-ниитиниң албан черлери ажылдап турар. Ынчалза-даа бир элдеп чүве—чагаа-бижик сугар почта хааржаан хереглээн кижи дилээш-даа тыппас.

Бо талазы-биле кожууннуң-даа, хоорайның-даа чагырга даргалары чүнү бодап турар ирги?

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

Удуртукчунуң дүвүрели

«ТЫВАСЕЛЬХОЗХИМИЯНЫ» ТЫНГАРЫП КӨРҮҢЕР

«Тывасельхозхимия» каттыжыышкынның сан-хөө талазы-биле бөгүнгү ядыыт түреңги байдалы мени дүвүредип, бо чүүлдү бижиринче албадапты.

«Тывасельхозхимияның» удуртулгазының багай ажылының дугайында факт-барымдааларны көргүзүп бижээн хомудалдыг материалдар мээн бо удуртуп келген үемде республика девискээринде үнүп турар солун, сеткүүлдерге үнмээн. Журналистер, хөй-хой бижикчилер бистиң амыдыралывыстың чиңиг айтырыгларын массалыг информация чепсектерин таварыштыр көдүрүп, үндүрүп турарын билир бис. Ынчангаш дүвүрелимниң ужурчаазын дамчытып, хүндүлүг солунувус «Шынның» номчукчуларынга таныштырып көрейн.

Каттыжыышкынның минералдыг чемишчидилгелер болгаш хоранныг химикаттар баазазын 1980 чылда ажыглалга киирген турган. Ол үеден бээр соң агар-даа, капитал-даа септелгезин чаңгыс-даа катап кылып көрбээн. Бо хүннерде баазаның бүгү складтарын эде кылыры негеттинип турар. Чүге дизе, Кызыл хоорайның санэпидстанциязының Күрүнениң геология комитединиң, Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус камгалал яамызының кады чоруткан хыналдаларының үндүрген түңнелдериниң шиитпирин езугаар, «Тывасельхозхимия» баазазының бүгү складтарын хаап каапкан. Чамдык совхозтарның болгаш минералдыг чемишчидилгелер баазазының шыгжамырында 14 аңгы хевирниң Россия Федерациязының девискээринге ажыглаары хоруглуг препараттар кадагалаттынып чыдар. Ооң иштинде үр үеде складтарга шыгжап турганындан садыгларып, ажыглаарынга таарышпас, тускай черге (полигонга) хөмер, шуут узуткаар чок кылыр ужурлуг 278 тонна препараттар бисте бар. Бо бүгү хоранныг химикаттарның чурттакчы чоннуң кадыкшылынга болгаш бисти долгандыр турар дириг бойдуска кайы хире каража-хоргаралды чедирип турарын кижи санап четпес. Кызыл хоорайның кырынга диргелип келген айыылды кижи бүрүзү угаап билген болза деп, амы-хууда бодалым мындыг. Тынар агаардан үнелиг чүүл бар эвес аан.

Бо эрткен үш чылдың дургузунда хоранныг химикаттар шыгжаар складтарывыстың эргижирээниниден база ажыглаар хуусаазы эрткен препараттарны хөмер черниң (полигон) оран-савазы туттунмайн туруп бергениниден, бистиң организациявыстың акша-төгерикке «бектедип», муңгаштарлыышкынның дээрбээнден үнүп чадажы бергенивистиң хараазында Кызыл хоорайның санэпидстанциязының болгаш өске-даа адакы, үстүкү инстанцияларның «Тывасельхозхимия» каттыжыышкынның адынга киирген торгаал акшаларны төлээринге өйлежип тур бис. Үстүнде адаттынган албан, организацияларның удуртукчулары «буруулуг-ла улус бо-дур» дээнзиг ажылда байдалды бир дем-биле экижидип алырынга хензиг-даа дуза катпас боорга, бистерге хомуданчыын чүү дээр боор. «Өшкү чудааның үзер» деп чүве ол-ла-дыр.

Тус бүдүрүлге чериниң ажылдакчыларының рынок үезинде чоруп турар ажыл-амыдыралының дугайында тоогуп бижиир болза, факт-барымдаалар бисте бар. Республикада ончунуң бүгү хевирлериниң ажыл-агыйларынга ачы-дуза чедиргенивис дээш дыка хөй түңнүг төлевирлерни бөгүнге чедир эгитпейн турарындан «Тывасельхозхимияның» ажылдакчылары эрткен чылдың октябрь айдан бээр шалын акшазы албайн тур бис, а бүдүрүлге чери буураашкын хоойлузун хүлээп ап, чарлаарының кырында келген.

СЭС-тиң эмчилери «Тывасельхозхимия» каттыжыышкынында «складтарны ажыглаар факт-барымдаа чок» деп акт тургускан. Ажылды уламчылаар аргавыс чок болган.

Ажыглаар хуусаазы эрткен хоранныг химикаттар, препараттар узуткап хөмер полигон тудуунга үндүрер акша-төгерик талазы-биле айтырыглар тургузуп, кандыг дарганың кабинединге, каш катап кирбээн дээр боор. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды С. Моңгуштуң эжиин шуут амыратпайн, аңаа хөй удаа ужуражып четтим. ТР-ниң Чазааның баштыңының бирги оралакчызы Вадим Орамбалович Оюннуң, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың адынга үстүнде адаттынган айтырыгларга хамаарыштыр дилег-билдириишкиннерни база киирген мен. Мээң чагааларымга харыы шуут келбээн. Хүндүлүг Президентивистиң чайы чогунуң ужурунда ужуражып чадашканымны чугаалап каар бодай-дыр мен. Харыы чүге читкенил...? Бо чугула айтырыгның мынчага чедир эки талаже ээлбезин кижи кайгаар. Шыны-биле алыр болза, «Тывасельхозхимия» каттыжыышкының дээрге бистиң республиканың ажыл-агыйларынга чыл санында сая-сая немелде орулга киирип, ховуншөлдеривиске элбек дүжүттү өстүреринге магадылалды тургузуп болур база бир албан чери бо болдур ийин. Бистиң көдүрген айтырыывысты бир янзы шиитпирлеп көрбес чүве болза, часкы хову ажылдарынга моондактар туруп келбес бе?

Хоранныг химикаттарны узуткап, хөмер чер (полигон) тудуунга үндүрер акша-төгерик курлавырлары «Тывасельхозхимия» каттыжыышкынның агар санында шуут чогун, удуртукчу кижи болганымда, бүгү чонга бүзүредип бижип ор мен. Минералдыг чемишчидилгелер баазазының капитал септелгезин кылырынга база полигон тудуунга ниитизи-биле 620 млн. рубль түңге төлевир-смета документациязын белеткеп, тургузуп каан. Ону садып алыр акша-төгерик, ааңакайын, бисте чок-ла болгай. Адаттынган өртектер дээрге 1993 чылдың деңнели-биле көрдүнген сан-чурагайлар-дыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак, ТР-ниң Чазаа, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы «Тывасельхозхимия» каттыжыышкынның бүгү талалыг хөгжүлдезин дээш чогуур хемчеглерни бо хүннерде алыр боор деп идегеп артым.

Шыргай-оол МОНГУШ,
Республиканың «Тывасельхозхимия» каттыжыышкынының даргазы.

Сайгарлыкчыларның кичээнгейинге

ЧИЖИЛГЕНИ САЙЗЫРАДЫРЫ — БАРААННЫГ, АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРЕР РЫНОКТУҢ КОЛ НЕГЕЛДЕЗИ

Монополияга удур хоойлужудулгалар («Бараанныг рыноктарга чижилгени (конкуренцияны) сайзырадыр болгаш монополистиг ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар», «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар», реклама (чарлалдар) дугайында Россия Федерациязының Хоойлулары дээрге рынок харылзааларын сайзырадырының кол негелделери болур.

Рыноктуң сайзырап турарының эң кол негелдези болза, сайгарлыкчыларның бараанныг, ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа рынокта бары, оларның кол черни ээлеп, сайгарлыкчы ажылды чорудуп турары болур. Ынчангаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы моон-даа соңгаар деткиири, оларга даянып, рынокту сайзырангайжылары күрүнениң (Чазактың) база бир кол сорулгазы болур. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир дээр болза, оларга акша-төгериктиг, чээлини (акшаландырыышкынны), үндүрүглер болгаш өске-даа талазы-биле чиигелделерни бээри, рынок инфраструктураларын хөгжүдерин, сайгарлыкчыларның эвилелдерин болгаш ассоциацияларын, деткимче (сайгарылга) фондуларын тургусчурунга бүгү талалыг деткимче бээри-дир.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага кандыг деткимче негеттинип турарыл?

Бирээде, сайгарлыкчы бир дугаарында ооң ажыл-чорудулгазынче кым-даа киришпезин күзээр.

Ийиде, бараанныг болгаш ачы-дуза чедирер рынокка, ооң ажыл-чорудулгазынче хоойлу-дүрүмге дүүшпес, оон херээнче кайы хамаанчок киржир чоруктардан ону камгалаарын, чөптүг деткимче бээрин күзээр.

Ынчангаш монополияга удур органнар чамдык сайгарлыкчыларга болгаш бүгү сайгарлыкчы ажыл-чорудулгаларының шимчээшкининге хоойлу-дүрүмге дүүштүр дуза чедирип болур.

Россия Федерациязының «Бараанныг рыноктарга чижилгени (конкуренцияны) сайзырадыр болгаш монополистиг ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар» дугайында Хоойлузунда көрдүнген, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бараанныг болгаш ачы-дуза чедирер рынокка чижилгениң дузазы-биле камгалаар чамдык чүүлдер бар:

— чамдык ажыл-агый субъектилериниң база бөлүк кижилерниң монополисчи ажыл-чорудулгазының түңнелинде, шынчы эвес чижилге кылып, сайгарлыкчыларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар чүүлдер туруп келгенде хемчег алыр чүүлдер:

— янзы-бүрү деңнелдиң күүсекчи эрге-чагырга органнарының (Чазактың, хоорай, кожууннарның, суму чагыргаларының) талазындан чижилгеге (конкуренцияга) удур кызыгаарлаашкын кылыр чүүлдер туруп келгенде хемчег алыр чүүлдер:

— бараанныг рыноктарны сайзырадырынга, чижилгени тургузарынга болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулгаларны деткижеринге дузалажыр дээн ышкаш чүүлдер ол Хоойлуда көрдүнген. Рынок хоойлуларынга дүүшпес, ол хоойлуларның чамдык чүүлдерин хажыдар ажыл-агый субъектилерин, янзы-бүрү деңнелдиң күүсекчи эрге-чагырга органнарын база бөлүк, ийи-чаңгыс удуртукчуларын Россия Федерациязының монополияга удур политиказының болгаш чаа экономиктиг структураларны деткииириниң талазы-биле Күрүне комитединиң Тывада девискээр эргелелиниң талазындан хемчег алыр эргелиг. Оларның талазындан рынок хоойлуларынга дүүшпес ажыл-чорудулгазы илерээнде, оларны үзе шавар, кызыгаарлаар болгаш баш удур соксадыр хемчеглерни алыр эргелиг.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага хамаарыштыр, чамдык чижектерден көргүзүп көрейн:

1995 чылда арат ажыл-агыйлыг Х. Ш. Кончук-оол чиигелделиг чээли алыр дээш ийи чыл иштинде Тыва Республиканың Инвестиция болгаш сайгарлыкчыларга деткимче бээр фондузунга (Х. Ч. Куулар) бизнес-планын, билдириишкинин Тыва Республиканың Президентизиниң деткимче-бижии-биле кииргеш, ырак-узак Бай-Тайгадан 10 ажыг катап Кызылдан миллионнарны орукка үндүрген дугайында база «миллионнарны» дедир чээли бээр удуртукчунуң карманынче бээр болза, бээрин аазаар, ынчангаш акша чок кижи чадап кагдым деп бистен дузадилеглиг келген. Ындыглар кайы көвей! Орус улустуң үлегер чугаазы: «Шоодайга шивегейни чажырып шыдавас» деп шын-на сөглээн аа!

Ынчангаш Тываның Монополияга удур девискээр эргелели ол удуртукчуларга тускай бижикти чоруткан болгаш 1995 чылдың декабрьда Чазакка сайгарлыкчылар хуралынга база катап Х. Ш. Кончук-оолду деткиир саналды киирген бис. Ынчангаш ону шиитпирлээри — ол удуртукчуларның арын-нүүрүнде. Черле ынчаш, сайгарлыкчыларга деткимче бээр фондуда 500 ажыг бизнес-план кирген боор турар.

Бистиң саналывыс чүл дээрге, бо айтырыгга тускай тургускан чүгле Хайгаарал чөвүлелиниң шиитпири-биле ол бизнес-планнарнын удуртукчуларының арнынче көрбейн, Тыва Республикага эң чугула хереглелдиң бараанарын кыска хуусаада бүдүрүп үндүрүптер бизнес-планныг сайгарлыкчыларга чээлини бергеш, оон күүселдезин дээш үргүлчү ажылдап, берген акша-төгерикти бизнес-планда көрдүнгенин барымдаалап чөптүг ажыглап, өскээр чарыгдавазын контрольдап хынаар болза эки деп саналдаан бис. Бир эвес бо бүгүнү чүгле шын дээш («дагыр салаа тала тыртар» деп чоруктан уштунар чүве болза) дөргүл-төрел, эш-өөр, янзы-бүрү «дүжүметтер» — даргаларның резолюциязы-биле акша_төгерикти өскээр шиңгээдир чоруктан уштунар чүве болза, сайгарлыкчы ажыл_чорукту шын орукче киирип, чижилгени тургузуп болур аргалар бар.

База бир чижек. Бистиң республиканың хоорайлар база кожууннар аразында автотранспорт-биле пассажир аргыштырылгазының рыногунда хажыдыышкыннар дугайында хуу автобустар ээлериниң хомудалдарын (Д. Т. Оюн, Д. А. Тюлюш, оон-даа өскелерниң) база тус черниң солуннарынга үнген пассажирлер аргыштырылгазынга хамаарышкан материалдарын бистиң эргелелдиң комиссиязынга хынап алгаш, сайгарып көргениниң түңнелдериниң дугайында кысказы-биле тайылбырлап көрейн.

Хомудалдарның кол утказы — сайгарлыкчы-чолаачыларга удур рыноктуң хоойлу-дүрүмнерин хажыдып, оларның сайгарлыкчы чорууң янзы-бүрү аргалар-биле кызыгаарлап, боттарының эрги-чаа янзы-бүрү дүрүмнери-биле холбап турарының дугайында. Ылаңгыя Кызыл хоорайга, Кызыл—Тээли оруктарынга КАИ, милиция, үндүрүг инспекциязының, пассажирлер АТБ-зиниң, автовокзалдар ажылдакчыларының каттыжып алгаш, пассажирлер аргыштырылгазының рыногунга эптежир арга чок, сайгарлыкчы чорукту кызыгаарлаар сорулга_биле мөөңнежип алгаш, оруктарга оларны үргүлчү дозуп, акша-төгерик негеп, торгаал онаап, чогуур негелде езугаар сайгарлыкчы-чолаачылар-биле керээлерни чарбайн, күрүнеден көрүп каан тускай форма-документилер чокка автовокзалда акша_төгерик хавырып, өскээр ажыглап турары база лицензия алырында янзы-бүрү шаптараазыннар таварыштырып, каттыжып алгаш, шын эвес документилер негеп турган Кызыл хоорай чагыргазын, Россияның Тыва Республикада транспорт инспекциязын, Тыва Республиканың Транспорт, энергетика, харылзаа яамызын, Кызылдың пассажирлер автобүдүрүлгезин, Кызылдың автовокзалын хомудап бижээннер.

Тываның Монополияга удур девискээр эргелели бо талазы-биле тускай херекти оттуруп, бодунуң комиссиязынга хемчег алыры-биле ол удуртукчуларны келдирткеш сайгарып көргеш, бадыткаттынган ол частырыгларны эдери-биле тускай шиитпир-негелделерни күүседири-биле кыска хуусаалыг айтыышкыннарны ыяап-ла күүседири-биле рынок хоойлу-дүрүмнерин орта сайгарып билбезинден частырыг кылган дараазында удуртукчуларга берген:

1. Кызыл хоорай чагыргазы, Кызылдың пассажирлер автотрнспорт бүдүрүлгези, Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбыры, Тыва Республиканың КАИ-зи, Кызыл хоорайның КАИ-зи, «Автовокзалдар каттыжыышкыны» күрүне бүдүрүлгези Россия Федерациязының «Чижилге (конкуренция)...» дугайында Хоойлузунуң 8-ки чүүлүнүң 3-кү кезээн хажыткан деп айыткан. Ол чүл дээрге бөлүглежип, каттыжып алгаш транспорт рыногун кызыгаарлаар азы ажыл-агый субъектилерин рыноктан чайладыр сорулгалыг Хоойлуну хажыткан деп санаар болгаш ай (1996 чылдың январь төнчүзүнде) хуусаа иштинде Хоойлуга дүүштүр эдерин база бижимел дыңнадыгны биске бээрин дааскан бис.

2. Шак-ла ындыг айтыышкынны янзы-бүрү деңнелдиң күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хамааржырларга берген (Кызыл хоорай чагыргазы, Тыва Республиканың КАИ-зи, Тыва Республиканың Транспорт, энергетика харылзаа яамызы, Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбыры хамааржыр) бис. Оларга Россия Федерациязының «Чижилге (конкуренция)...» дугайында Хоойлунуң 7-ги чүүлүнүң 1, 2, 6 кезектерин хажыткан, ол чүл дээрге:

— ажыл-агый субъектилериниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлап, ону-мону рынокка хоржок деп кызыгаарлап турары дээш;

— ажыл-агый субъектилериниң ажыл_чорудулгазынга чылдагаан чок шаптараазыннар таварыштырып турары дээш;

— чаңгыс ол-ла рынокка чамдык ажыл-агый субъектилеринге чиигелделер берип, а өскелерин берге байдалга таварыштырып турары дээш үстүнде айыткан Хоойлуну үрээн деп санааш, 10 хонук (февраль 4-ке чедир) иштинде эдеринге айтыышкынны берип, ооң күүселдезиниң дугайында бижимел дыңнадыгны бээрин дааскан бис. Ол хуусааларда күүсетпес болза, катап хынааш, торгаал онаар боор чүве болгай.

Тыва Республиканың үндүрүг инспекцияларының (ылаңгыя Чөөн-Хемчик кожууннуң) талазындан транспорт рыногунга хуу автобустар ээлеринге каража-когарал таварыштырып, ужур-дүрүм чок акша-төгерикти кандыг-даа документилер чок хавырып турарын хынап көргеш, түңнелин үндүрер бис. Маңаа дүүштүр сайгарлыкчы-чолаачылардан хомудалдар киирери эң чугула.

Ооң-биле чергелештир сайгарлыкчы - чолаачыларның (хуу автобустар ээлериниң) талазындан Кызыл хоорайның кудумчуларынга пассажирлер аргыштырып турган, хоорай шугумунуң иштинге көрдүнген халас чорууր тускай документилиг пассажирлерге шын эвес удурланыышкыннар кылып турары илерээн, ынчангаш көрдүнген чиигелделерни дүрүм езугаар сагыыры негеттинип турарын лицензия берип турар органнарның, ылаңгыя Кызыл хоорай чагыргазының талазындан бо талазы-биле хемчег алыры чугула.

Ынчангаш моон-биле бүгү ажыл-агый субъектилеринден, сайгарлыкчылардан, хереглекчилерден эгезинде айытканым хоойлуларга хамаарыштыр янзы-бүрү рыноктарга хажыдыышкыннар таваржы берзе, бо адресче дыңнадырын дилээр бис:

667000 (Индекс) Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар_кудумчузу, 29 а, монополияга удур девискээр эргелели.

Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ.
Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг структураларны деткиир талазы_биле күрүне комитединиң Тывада девискээр эргелелиниң начальниги.

Кыштаглаашкын — хүннүң айтырыы

МӨҢГҮН-ТАЙГАДА ЧЫМЫШТЫГ ҮҮЛЕ

Тыва Республиканың Чазаа 1995-1996 чылдың мал кыштаглаашкынының организастыг чорудар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында доктаалынга дүүштүр Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы ыраккы, кыдыг-кызыгаар Мөңгүн-Тайга кожуунга чедип, амгы үеде ниитиниң мал-маганын хүр кыштадырынга эргежок чугула херек чүүлдерни тодараткаш, ол талазы-биле дарый чугааны кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглери-биле чорудуп, боттуг дузаны кылган.

Кожуун девискээринде бар үш ажыл-агыйның малчыннарының, кадарчыларының ажыл, амыдыралын экижидер дээш ук яамының талазындан далганны, дусту, одаар хөмүр-дашты болгаш кывар-чаар чүүлдерниң үлелгезин кылгаш, бо хүннерде ону дүрген сөөртүрүнүң хемчеглерин организастаан.

1996 чылдың январь айының сөөлгү хонуктарында «Тоолайлыг» колхоз далганны 4 тоннаны, кожазында «Малчын» ажыл_агый хөмүр-дашты 120, дусту 15, кывар-чаар чүүлдерни 15 тоннаны тус-тузунда сөөртүп чедирип алганнар. Бо ийи ажыл-агыйлар 60 тонна ажыг мал чеми сигенни Сүт-Хөл кожууннуң девискээринден бо хүннерде сөөртүп эгелээр.

«Мөген-Бүрен» ажыл_агыйның удуртулгазы далганны 4, хөмүр-дашты 100, кывар-чаар чүүлдерни 18, дусту 50 тоннаны шалыпкыны-биле сөөртүп эккеп алган, Ажыл-агыйлар ам-даа чугула херек ужурлуг арткан чүүлдерни сөөртүрүн уламчылап тур.

Мөңгүн-Тайга кожуун Тываның бир онзагай ырак-узак, кадыр-берт оруктарлыг, агаар-бойдузунуң талазы-биле хат-когурумнуг, шуурганныг, соок чериниң бирээзи.

Кожуунда ажыл-агыйлар малчыннар, сарлыкчыларынга болгаш көдээниң ишчилеринге ийи чылдың дургузунда шалың төлевири-биле орта санажып чадашкан. Акша-шалың орнунга ажыл-агыйлар эрткен чылын шээр малды—3601 баш, үр үеде үре-түңнелдиг ажылдаан мурнакчыларга шаңнал, мактал кылдыр 692 баш малды чүзүн аайы-биле берген. Ол ышкаш, кожуунда ажыл-агыйлар ниитиниң аъш-чеминге болгаш эът хереглелинге 3093 баш малды чарыгдаан. Чоннуң амыдыралында бөгүнде бир кол черни ээлеп турар чүве, акшаның ховартааны-биле 1994 чылдың деңнелинден, эрткен чылын кожуунда ажыл-агыйлар эът-чемниң хереглелинге 3177 баш малды чүзүн аайы-биле хөй кылдыр чарыгдаан.

1995 чылдың декабрь айының сөөлгү чеди хонуктарында соок хат-шуурганның үргүлчүлелдиг болганы-биле 162 баш хой, өшкү өлүп хораан. Бойдустуң хай-халавындан эрткеш, кожазында Моолдуң девискээри кызыгаарже кандыг-даа мал-маган эрте бээрге, ону ээлеринге дедир эгидер, сүрүп алыр ажылдар кончуг берге байдалда келген. Ооң-биле чергелештир кызыгаар айтырыы нарыыдап, моол хамаатыларның талазындан мал-маган оорлаар чоруктар ам-даа эвээжевейн турар. Ындыг байдал-биле эрткен чылын бода мал—416 баш, чылгы—141 баш, хой, өшкү — 1795 баш чедир оорга алзып, чидип хораан.

Чер-девискээр болгаш агаар-бойдузунуң талазы ыракта ылгалдыг, өске улуг кожууннарга деңнээрге, Мөңгүн-Тайга кожууннуң шээр малы—51860 баш, ооң иштинде төрүүр хой, өшкү—46077 баш, бода мал — 8313 баш, төрүүр инек — 3463 баш, чылгы—1198 баш, белер—438 баш чедир өзүп турар. Кожуун девискээринде ажыл-агыйларның болгаш арат (тараачын) кижилерниң, ооң-биле кады хуу чоннуң малы бо хүннерде хүр-менди, чаагай кыштап турар.

Сөөлгү чылдарда кожуунда хуу улустуң малы өзүп, көвүдеп, хой, өшкүнү — 21995 баш, бода малды — 8694 баш, чылгыны—624 баш чедир өстүрүп, сайзырадып турар. Эрткен чылын кожуунда ажыл-агыйлар санап көрдүнгени-биле төрүүр ужурлуг мал бажындан 17 бызааны, 5 хураганны, 19 кулуннарны ажыр камгалап, онча-менди өстүргеннер.

Амыдырал - чуртталгазы, агаар-бойдузу дошкун-даа болза, мөңгүн-тайгажылар Чазак доктаалынга дүүштүр мал бажын өстүрер, ооң продуктулуг чорууң бедидер сорулгалыг, малчын бригадалар болгаш кадарчылар, сарлыкчылар аразынга мурнакчы арга-дуржулганы нептередиринге чарышты организастап эгелээн. Ажыл-агыйлар болгаш кооперативтер аразынга тиилекчи болган кижилерге, ажыл-агыйларга Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы, көдээ ажыл-агый эргелели, ажыл-агыйларның удуртукчулары шаңнал акша-төгерикти тус-тузунда дугуржуп чугаалашкан.

Кожууннуң ниити амыдыралында чүгээр байдалдар бар-даа болза, көдээде чурттап, ажылдап чоруур малчыннарның, бичии кижилерниң болгаш школа назылыг өөреникчилерниң кедер идик-хеп аймаа-биле бергедээшкиннери амгы үеде тургустунуп турары-биле хомудалдар бар. Ол ышкаш ажыл-агыйларда мал ажылының талазы-биле тускай эртемниг кижилерниң чедишпес айтырыы бирги черге тургустунуп келген.

Ажыл-агыйларда тускай эртемниглер бар-даа болза, ырак черде чурттап турар малчыннарның, кадарчыларның айда каш акша_шалың ажылдаанын, каш акша-биле, мал-маган-биле төлевирге берген дугайында тайылбыр ажылы чок деп көдээде кижилер хомудап турар.

Малчыннарның мурнунга бергедээшкиннер хүн бүрүде тургустунуп турза-даа, оларның быжыг тура_соруктуг ажыл-ижи чедиишкинниг болур дээрзинге бүзүрел улуг.

Шыдар МОНГУШ.
Республиканың кол мал эмчизи.

БАЯН-ДУГАЙНЫҢ МАЛЧЫНЫ

Дүрген-оол Чозар-оолович Монгуштуң кыштаа Баян-Дугайда. Ооң коданында ийи дугаар төрүүр 230 баш хой бар. Дузалакчы кадарчылары бодунуң ада-иези Чозар-оол Лопсан-Шыырапович биле Чолдаан Мамың-ооловна Монгуштар.

Кодан хою аалдан элээн ырап, чаптыг оъттай бээрге, Дүрген-оол аъдындан дүжүп, оозун чедип алгаш, кедээр тей бажынче оожум базып үнүп каан. Бо долгандыр аалдар чаңгыс бригаданың малчыннары-даа болза, малдан карак салып болбас.

Баштайгы чылдарында мал ажылынга чаңчыгып, дадыгып, ажыл-амыдыралга өөрениринге ада-иези улуг арга_дуржулгазын дамчыдып келген. Чоок-кавыда, чаңгыс бригаданың хоочун малчыннарының арга_сүмези - ажыл-ишке шуудап кирериинге, чон аразынга күш-ажылчы орукту эгелээринге идиг болган.

Баян-Дугайның эп-найыралдыг хойжу бригадазы малдың чаш төлүнүң баш санын камгалап өстүрер, ооң продуктулуг чорууң бедидер талазы-биле «Искра» коллективтиг ажыл-агыйда эки көргүзүглүг коллектив. Дүрген-оол Чозар-оолович эрги кыштааның кажаа-хоразын хынамчалыг септеп-селип, адаан коптарып алган. Чылдың-на боттарының кужу-биле чайгаар үнген сигенни кезип белеткеп, Көк-Хавак деп черге 30 тонна ажыг мал чемин сарааттап тургускан. Кыштаанче көже бергеш, 20 тонна сигенни кыштаанда сөөртүп чедирип алган. Арткан 10 тонна сиген ам-даа Көк-Хавакта хевээр курлавыр кылдыр арткан.

Чайын Дүңгүрлүгге чайлаглап, хоюн сериин оъттуг, суглуг тайгага семиртип алган. Күзүн Хөлчүкке күзеглеп, хойларын тараа хоорзунунга кадарып күзээн. Ынчангаш бо чылын хар чуга, соок барыктыг кыш боор турары-биле төрээн хойлары ам-даа кускуу хевээр, семис-шыырак. Сакманчызы болур авазы Чолдаан Мамың-ооловна чаа төрүттүнген 131 чаш хураганнарны онча-менди доруктур азырап турар.

Малчыннарның шалыңының эвээжинге, ону ай-айы-биле холга тутпастай бергенинге өг_бүле хомудап турар. Идик-хеп аймаа болгаш бараанарның, аъш-чемниң өртээ дендии өскени оларны садып алыр-ла кижилер алыр. Малчыннарга акшаның боду херек. Студент, өөреникчи уругларынга идик-хеп болгаш барааннарны туда садып алырынга, кывар-чаар материалдар садып алырынга акша чугула херек дээрзин малчын чугаалады.

Боттары хуу мал-маганныг болгаш, эът, сүт-биле боттарын хандырып шыдап турар.

Ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, эрес-кежээ малчын бодунуң күзелин тура_соруктуу-биле күүседип, харыысалгалыг, кызымак ажылдап чоруур.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

АРГАЗЫН ТЫВА БЕРГЕННЕР

«Хемчик» — Барыын_Хемчик кожуунда ажыл-агыйлардан техниканың ажыглалын, ооң кадагалалын эки тудуп, машина-техника мастерскаязы, гараж бүдүн ажыглаттынып турар ажыл-агый. Өске ажыл-агыйларга деңнээрге, мында техника мөөңү-биле ажыглаттынып, үрелгенин септеп, кылып турар.

Бо үеде ооң МТМ-зинге чеде бээр болза, механизаторлар часкы тарылгага белеткел ажылдарын чорудуп, техника септелгезин шуудады берген. Механизатор бүрүзү быжыглаан техниказын септекчилер-биле кады демнежип септеп турар. Сөөлгү хүннерге чедир олар 3 тракторну, элээн каш андазыннарны септеп доосkan. Артык кезектер талазы-биле бергелер турза-даа септелгеде хаара туттунган кижилер бар чүүлдерни өскээртен орнап-солуп, аргаларын тып, ажылдап турарлар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ИЕНИҢ ҮНҮ

Чечен Республикада хан төгүүшкүннүг дайын эгелээнинден бээр 1 чыл 1 ай ажа берген. Бо үениң иштинде дыка хөй аныяк оолдар чаш назынындан чарылганын бүгү чон билир. Бо дайынның эгезинде кандыг-даа белеткел чок солдаттар дайынга киришкеш, амы-тынындан чарылдылар. Оларның аразында бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс В. Хажыкы, А. Шапочников база бар.

Дайынга киришпээн_даа болза, ооң аар човулаңын, качыгдалын эдилеп чор мен. Оолдарым Владимир Сымчан, Руслан Сымчан афган дайынынга киржип чораан. Улуг оглум Тывага келгеш, ол дайынның халавының уржуундан амы-тынындан чарылган. Ооң ажыын ажып, дүн-хүн чок ыглап-сыктап, түреп чор мен. Ие кижиге төлүн оскунары дег аар-берге чүве чок. Ооң орнунга боду өлгени дээре.

Амгы үеде оолдарымның хеймери Леонид Сымчан шериг албанын Тюмень хоорайда эрттирип турар. Чүгле бо хоорайда Тывадан 130 хире оолдар бар. Шеригде оолдуг кижи болгаш, ону Чечен Республикада дайынче күш-биле чорудуптар ирги бе дээш дыка-ла коргуп орар-дыр мен. Ынчангаш Чечняда дайынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижээш, ону Тыва Республиканың бүгү иелери деткиир дээрзинге идегеп олур мен.

Бистиң шериг албанын чаа эрттирип барган оолдарывысты күш-биле хан төгүүшкүннүг Чечен дайынче чорутпазын, Чечен Республикадан федералдыг шериглерни үндүрерин, дайынны дүрген соксадырын, дудаевчилер-биле тайбың чугаалажыышкынны эгелээрин бодум хуумда саналдап, негеп турар мен. Оон аңгыда, үрелген тудугларны катап тургузуп тудар дээш хөй түннүг акшаны Чечен Республикаже чорудуп турар. Ынчалза-даа ол тудугларны хүннүң-не катап үреп турар. Ынчангаш дайын төнмээнде шалың, пенсия, пособиеден өске акшаны оларга бербес бодал менде бар.

Чечен Республикада дайынны соксадырын негээн Россияның бүгү иелеринге үнүмнү кадып тур мен.

Валентина СЫМЧАН.
Ийи афганчының иези.
Каа-Хем суур.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ

Аренда керээзи азы эт-хөреңги хөлезилээшкини амгы үеде чугула апарган. Бир өске кижиге түр када ажыглалга өнчү-хөреңгини берип каарының боттуг чылдагааннары туруп кээп болур. Чүге дээрге өнчү эдилекчизи аңаа хамааржыр өнчү-хөреңгини кезек үеде ажыглавайн турар, а акша хереглеп турарының байдалы болганчок туруп кээп болур. А бодунуң ээлчээнде кым-бир азы организация акшазы бар-даа болза, кандыг-бир эт_хөреңгини садып алыр аргазы чок, ынчалза-даа ону түр када ажыглалга ап болур аргалыг. Аренда харылзааларынче кирген кижилерниң боттарының кандыг-даа чылдагааннары туруп болур, ынчангаш ындыг керээлерниң чугулазы хүннүң-не өзүп олурар. Ынчап кээрге, керээлерни эки тургузуп алыры болгаш кайы-даа таланың — аренда берикчизиниң база аренда алыкчызының эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргай билген турары чугула.

Бирги ээлчегде аренда керээзин тургузарда аас кырынга дугуржулга-биле кызыгаарлаттынмаза чогуур. Дугуржулганы саазын кырынга быжыглап алыр болгаш ону кадагалап чоруур ужурлуг. Ынчан кандыг-даа шын эвес чүүлдерден камгалаттынган болур силер.

Баштай-ла керээже чугула негелделерни киирер, олар чокта аренда керээзи тургустунмас-ла болгай. Аренда дээрге түр када ажыглаары-биле аренда берикчизиниң дугуруштунган өртек езугаар кандыг-бир этти (чижээ, компьютер программалары дижик) өске кижиге хууда бодунуң ажыл-херээнге азы өске-даа сорулгазынга ачыладып бээри-дир. Ынчап кээрге керээге айыттынган турар ужурлуг чүүлдер: а) кандыг эт_хөреңгил; б) өртээ; в) керээниң хуусаазы.

Дугуржулганың өнчү-хөреңгизи чүү-даа боор болур, чүгле өнчү эдилекчизиниң ол өнчү-хөреңгиге кандыг документилери барын эки хынап алыңар, оон башка бир эки хүн силерниң-биле керээ чарбаан езулуг ээ чедип кээп болур. А ооң уржуктары кандыызын билир силер...

Эт-хөреңгиниң өртээ талаларның дугуржуп алганын езугаар болур. Оон өртээнге акшаны-даа, продуктуларның боттарын-даа берип болур чүгле кажан, кайы хире болгаш каш акшаны төлээрил деп чүүлдү тодаргайлап алыры чугула. Эт-хөреңгини түр када өске кижиге дамчыдып берип турар болганда, керээге кайы хире хуусаада деп чүүлдү тодаргайлаар ужурлуг. Бир эвес керээде хуусаазын айтып каан болза, ону хуусаалыг керээ дээр, ол ышкаш хуусаа чок керээ база туруп болур, ол дээрге хуусаазын айытпаан керээлер-дир. Бо таварылгада кайы-даа таланың кижизи керээни үзүп болур. Чүгле үш ай бурунгаар дыңнаткан турар ужурлуг.

Специалистиң сүмези

Хуусаа бетинде аренда харылзааларын үзерде кайы-даа таланың дугуржулгазы херек. Бир эвес силер чартык чыл дургузунда квартираны хөлезилеп алган болзуңарза, үш ай болгаш оон ээзи өг-бүле байдалы өскерли бергени-биле квартираны хостаарын негей берген болза, бүгү негелделер езугаар тургузуп алган керээңер маңаа силерни камгалаар апаар.

Оон аңгыда, кандыг-даа керээге күштүг болур хоойлуда айыттынган чүүлдерни көрүп көрээлиңер:

Хоойлу езугаар аренда берикчизиниң хүлээлгелери:

— керээ езугаар аренда берикчизи эт_хөреңгини айыттынган сорулгазынга дүүштүр бээр. Бир эвес үрелик, багай чүве берген болза, аренда алыкчызы суд езугаар эки этти негеп алыр ийикпе азы керээни үзүп каап болур. Оон аңгыда, ол үндүрген чарыгдалын төледип алыр эргелиг. Ынчангаш хоойлу маңаа аренда алыкчызының талазында туруп турар, чүге дээрге багай, үрелик этти бериптери белен, а ооң сөөлүнде ол эттиң багай шынарларын шынзыдары дыка берге болур;

— аренда берикчизи хөлезиледир эт-хөреңгизин септедип каан болур ужурлуг. Бо таварылгада талалар кайызы-даа дугурушканын езугаар болуп болур — аренда берикчизи септедип бээр ийикпе, азы аренда алыкчызы септедип алыр.

Аренда алыкчызының хүлээлгелери:

— үе-шаанда аренда өртээн берип турар;

— хөлезилеп алган эт-хөреңгизин эки байдалдыг эдилээр;

— керээ доозулган соонда эт-хөреңгини алган байдалы хевээр дужаап бээр;

— эт-хөреңгини керээде көрдүнгенин езугаар ажыглаар.

Аренда алыкчызы бо чүүлдерниң кайы-бирээзин хажыдар болза, аренда берикчизинге көргүскен когаралдарны төлээр апаар.

Өске-даа негелделерни керээже киирип ап болур. Чижээ, квартиразын арендага берген кижи ай санында ону хынап, көрүп турар кылдыр.

Оон аңгыда, эт-хөреңгини аренда алыкчызы экижиткен болза (чижээ, печкалыг бажыңга бус-биле чылыдылганы киирген болза), ол чүүлдерни керээге база киирип алыры чугула. Экижиттинген чүүлдер дээш канчаар төлежирин база дугуржуп алыр ужурлуг. Объектиниң оон өске сорулгага ажыглаарын чүгле аренда берикчизиниң чөпшээрели-биле чорудуп болур. Ындыг эвес болза, арендатор ук эт-хөреңгини биеэги хевиринче киирер болгаш ээзинге когаралдарын эгидер апаар.

Керээге оон аңгыда хөлезилеп ап турар эт-хөреңгизин керээниң хуусаазы төнерге садып алыр дугайында чүүлдү база киирип ап болур.

Моон көөрге, аренда керээзи ындыг белен эвес чүүл болуп турар. Бир эвес арендага кандыг-бир чүве бээр азы алыр деп турар болзуңарза, нарын чүүлдерге таварышпазы-биле юрист кижиден консультацияны ап болур. Юристиң дузазын хереглевес болзуңарза, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хамааты хоойлужудулгазының үндезиннериниң 85-88 чүүлдери-биле таныжып алыңар. Ону 1991 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 26 дугаар ведомостарында парлаан.

Светлана ТҮЛҮШ,
ТР-ниң Юстиция яамызының специализи.

ҮЛЕТПҮР ПРОДУКЦИЗЫ КӨВҮДЭЭР

СИМФЕРОПОЛЬ. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи Лев Рябчиков. Крымның улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга сөөлгү каш чылдар дургузунда бир-ле дугаарында продукция бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин кудуладыр чорукту соксаткан. Үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрери 1—1.5 хуу көвүдээр хире апарган. А көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ниити өзүлдези 5 хуу болур. Экономика министри Владимир Шишкин ол дугайында Крымның чазак хуралынга дыңнаткан.

Ол ышкаш эрткен чыл-биле деңнээрге, бо чылгы сезонда Крымга дыштанып келир кижилерниң саны барык ийи катап көвүдээр деп экономика министри санап турар. Бир эвес 1995 чылда Крым чартык ортулуктуң курорттары 2,6 миллион кижини хүлээп алган болза, бо чылын аңаа дөрт миллион кижи кээп дыштанып болурунуң үндезини бар.

Чартык ортулуктуң электростанцияларында эде чаартылгаларны болгаш чаа күчүлерни шиңгээдип ап турарының ачызында электроэнергия-биле хандырылга экижиири чугаажок. Газ тывыжының үш чаа черлерин ажыглалга киирери-биле холбаштыр газ-биле хандырылга база мурнукузундан экижиир.

АДА-ИЕЛЕР УНИВЕРСИТЕДИ

Улуг-Хемниң Хайыракан суурда ясли-садиктиң кижизидикчи башкылары төрелдер-биле харылзааны быжыглаар сорулга-биле ада-иелерге университетти ажыткаш ооң ажылын чорудуп эгелээн. Моон мурнунда чылдарда ада-ие хуралы чылдың ужу-бажында болуп, аңаа улустуң келири эвээш турган болза, ам ындыг хуралдар ай санында янзы-бүрү темаларга солун, ажыктыг эртер апарган.

Арага, таакпының хоразынга хамаарышкан кижизидилгелиг сүмелерни, шоодуглуг чугааларны дыңнап болур апарган. Эргелекчи Галина Владимировна Хувартаа, методист Ляна Владимировна Түлүш олар башкыларның кичээлдеринге неделя санында олуржуп, чогаадыкчы эгелээшкиннерни доктаамал сайгарар ажылды үзүктел чок чорударын чедип алган.

Ада-иелерниң январьда бир кежээзин «Хуулгаазын шөл» деп теледамчыдылга хевирлиг эрттирген. Бо болза «Айның эң дээре кичээли» деп конкурска декабрь айда бирги черни алган А. О. Доржунуң «Тыва улустуң эдилелдери болгаш каасталгалары» деп кичээлинге үндезилээн кежээ болур. Башкылар чычыы торгу тоннарын кеткеш, тыва өг хевирлиг дерээн залга ада-иелерни ыры-шоорлуг уткааны чараш болган. Аңаа киришкен ада-иелерден аныяк-өскен чаваганы безин көөр аргалыг болган.

Садикте ийи өрээлди тыва өг хевирлиг дерээн. Аңаа 5—6 харлыг кыс уругларга «Чарашпай» деп конкурсту эрттирип турар. Бо чылын оолдарның «Эреспей» деп конкурузун немей чарлаарын шиитпирлээн.

Ада-иелер садик коллективиниң ажылын изиг-биле деткип, башкыларга арга-сүмезин кадып, кежээлерни сонуургап, чагыгларны киирип турар.

Кылыыр ООРЖАК.

Февраль 19 — Шагаа хүнү

КҮСКЕ ЧЫЛДЫГЛАРГА

Сарыг шажынның өөредиин езугаар алырга, кижиниң мөзү-шынары, амыдырал-чуртталгазы төрүттүнген чылы, ай, хүнүнден база хамаарылгалыг болур деп бижээн. Күске чылдыг кижилер дугайында 1993 чылда үнүп турган «Буддизм» деп сеткүүлде бижээн чүүлдү номчукчуларга бараалгадып көрейн.

Бир эвес Күске чылдыг кижи чазын азы Шагаа соонда февраль, март апрель айларда төрүттүнген болза, Будданың эгининиң чанынга төрүттүнген болур. Ол эрге-чагырга тутканнарның ээ көрнүрүн ажыглап чоруур. Ынчалза-даа ооң-биле кады бодунуң угаангырының ачызында өскелерге хамаарылга чок бот-тускайлаң чурттап билир.

Күске чылдыг кижи чайын азы май, июнь, июль айларда төрүттүнген болза Будда бурганның одунга бодараан кижи болур. Ол өске бажыңга чурттаары ажыктыг дээр бодалдыг. База кандыг-бир кижиге чагырткан, сургаткан чоруурунга чаяаттынган.

Бир эвес Күске чылдыг кижи күзүн азы август, сентябрь, октябрь айларда төрүттүнген болза, ол Будданың хөрек талазынга чалараан болур. Ындыг кижи амыдыралга чедимчелиг, байшыдалдыг чурттаар.

Күске чылдыг кижи кыжын азы ноябрь, декабрь айларда болгаш январьда Шагаа бетинде төрүттүнген болза, Будданың кулааның чанынга бодараан болур. Бүгү чүүлдү үүлгедип (кылып) билир, мерген угааннг кижи болур. Ол эрге-дужаал, алдар-ат сүреринге ынак, чоруу чогунгур, үүлези бүдүнгүр кижи-дир. Эрги чыл санаашкыны (ай календары-биле) чылдың эгези Шагаа хүнү болур. Ол частың башкы айының бир чаазы-дыр.

Кол-ла чүве, чылын шын тодарадып билири тоң чугула. Чижээ, 1949 чылдың Шагаазының бетинде азы эгезинде төрүттүнген кижи Инек чылдыг эвес, Күске чылдыг болур. Шагаа колдуунда февраль айда болгулаар.

Күске чылдыг кижини кысказы-биле Күске деп алдым. **Ам Күске дугайында япон календарьда чүнү бижээнин кысказы-биле көрээлиңер. Японнарныы-биле алырга, Күске өске улустуң карактарынга магаданчыг аажылыг кылдыр көстүр.** Херек кырында чөгенчиг чүве дээш кезээде **далажып, бачыдаар. Баштай көөрге Күске оожум бүдүштүг, чаңгыс аай туруштуг болгаш хөглүг ышкаш сагындырар.** Ынчалзажок ооң хөглүг чоруунда шугул болгаш хөлзээр аажы-чаңнар «чаштынып» чоруур.

Күске чүве салбас болгаш сагыш човаашкынны бодунче угландырып турар. Шынында Күске угаангыры-биле ылгалыр чүвези чок. Ынчалза-даа ол шынчы болгаш ак сеткилдиг чорукка ынак. Эгелеп алган чүвезин төнчүзүнге чедирер канчаар-даа аажок тура-соруктуг. Ол бодунга чүнү-даа садып алырынга акша харамнанмас. Ол хиризинде акшаны чээлиге бербезин кызыдар.

Күске ниитилелге ынак, ынчалза-даа ону хоптаарынга аажок сундулуг. Ооң езулуг эштеринден таныштары хөй. Чурталгазының бирги чартыы таарымчалыг болур. Ийигизинде бодал чок чорук кылганының уржуундан, азы ынакшылдың будулганы-биле шаптараазыннарга таваржып болур.

Чурталгазының сөөлгү чылдарында ол база катап колдуунда чогумчалыг апаар. Күске чылдыг кижи мечи, улу азы инек чылдыглар-биле өг-бүле тудар болза эки. Ыт, пар азы чылан чылдыглар-биле өг-бүле болуру шала таарымча чок болур. Күске чылдыг кижи аът чылдыглардан дезип чорааны дээре. Алдан чыл болгаш **бир катап болур от халаптыг** аът чылдыг херээженни **күске кадайланыр болза, кончуг** багай деп японнар санап турар.

Оолак ДҮЛҮШ.
Чыраа-Бажы суур.

Шажын ажылдакчызы сөс дилеп тур

САГЫШ-СЕТКИЛДИ ДҮВҮРЕТПЕҢЕР

Моол календарьга бодум хуумда аажок бүзүрээр кижи мен. Ында Шагаа байырлалын бо чылын февральдың 19-та болур деп бижээн. Чамдык календарьларда январьның 19-та кылдыр айыткан. Карышкактыг, маргылдаалыг боор турарын номчукчулар эскерген боор. 60 чыл эргилделиг Чөөн чүк календарын сарыг шажынның чурагай эртемин дооскан улуг лама башкылар кылып тургузар. Шаанда Тывага тускай эртемниг кашпы, кеппи, соржу, ловуң тандыра, чочу лама башкылар дыка хөй турган. Ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа сарыг шажын календарын санап тургуспаан. Чаа чылдың үнер үези келирге, Моолдан календарь келирин манаар турган. Моолдарның тургусканы календарь тибет дылда бижиттинген болур.

Мээң башкым Орус Куулар мени сарыг шажын талазы-биле улус меге чүүлдер бижиирге, орта удурланма деп чагаан турган. Ынчангаш мынчага дээр солун арыннарынга чүве-даа бижип чорбаан мен. Сөөлгү үеде сарыг шажынның дугайында шын, меге чүүлдер солуннарга бо-ла чырыттына бээр апарды. Бодап турарымга, моол дыл билир кижилер-ле моол дылдан очулгалар кылып алгаш, оозун солун арыннарынга берип турар хевирлиг. Сарыг шажынның эртемин дооскан бе дээрге, назыны аныяк бооп келир.

Сарыг шажынның дулбаа эртеминде лама башкының чонга тайылбырлап болбас судурларын (тайылбырны) чамдык кижилер солун дамчыштыр кылып, шажынның бижиттинмээн дүрүм, хоойлуларын үреп турар. Бир эвес чонну сарыг шажынче кыйгырар дээр болзунарза, **дулбаа эртемниң саңзарын,** хүрээзин тайылбырлаар болза эки. Ында кижи сүнезиннери нүгүл буянының аайы-биле 6 делегейде төрел бооп аралажып турарлар. Улуг буян кылганнары ээп келбес экиораннар кандан, чачык, шамбыла, дываажаң ораннары бар. Дедир самбалиге чедип-даа келир эки ораннар база бар. Хөй бурууну кылган кижилер эрликтиң 18 тамызында муң халаптың эрээ хилинчээн эрттирип турар. Эрлик ораны бистиң самбалиниң оранында дириг кижилерниң чизе-даңзызын кылып, өлген кижилерниң сүнезиннерин база өөренип көрүп турар. Оларның дириг чораан кылган буруулуг херээн шиидип турар улуг албан чери база бар. Ол оранның халап дүжүлгезинге ловуң хаан саадап чораан. Амгы үеде ол дүжүлгенч Дамдын Шожаа бурган харыылап турар. Он дошкуттуң бирээзи бистиң самбалиниң оранын даап харыылап турар бурган Будда болур. Ол кижилерниң чаагай чоруун деткип, сагыш-сеткилин арыглап, хай-бачыттан адырып: «Чонга багай чүве кылбаңар, буяндан кылгаш, сөөлүнде эки оранга дыштыг чурттаңар» деп кыйгырып турар.

Бистиң оранга бо хүн каш уруг төрүттүнерин эрликтиң хаан чери барып бүрүткеп эккел дээш, бир эрликке 10 кара, 10 ак сагыызыннарны эдерткеш, чорудуптар. Ол эрлик чаа төрүттүнген уругларның назын хемчээлин бүрүткеп аппаар. Бичии чаштар чеже-даа чаңгыс хүнде төрүттүнген болур болза, оларның назын хемчээли шак бүрүзү-биле аңгы-аңгы болур. Чижээлээрге, 8-10 шактар арасында төрүттүнген уругларның назыны 70 хар чедир чурттаар дээн болза, 70 чыл болгаш ол кижиниң сүнезинин тудуп алыр. «Ол үениң иштинде кайы хире буян кылганыл, сен бүрүткеп эккел» дээш ак сагыызынны оң талакы эктинге кадартып каар. «Кайы хире буруу кылганын сен бижип кел» дээш солагай талакы эктинге кара сагыызынны кадартып каар. Ынчап кээрге, кижи бүрүзүнүң ийи эктинде эрлик хаанның ийи херечи азалары бар. Багай сөс-даа эдиптерге, багай чүвени хол-биле-даа кылыптарга, кара сагыызын чыып бижип турар.

Бир эвес силер солун дамчыштыр «ындыг чылдыг кижилерниң хей-аъды доңгайган, сүлдези кудулаан» дээш, оон-даа өске шын эвес чүвелерни бижип, сагыш-сеткили анаа турган улусту дүвүрээзинге таварыштырып, кара күштерге алыстырып, оон кедерезе аарып, азы өлүр болза, кара сагыызыныңар ол бүгүнү санап, бүрүткеп алыр. Шаанда улуг лама башкылар: «Сээң хей-аъдың доңгайган, сүлдең кудулааш, кодан-хаачаң ажыттынган» деп кажан-даа чугаалавас турган, чүге дээрге олар астрология эртемин эки билир болгаш бодуун чонга багай тайылбырларны кылбайн, оларның сагыш-сеткилин дүвүретпейн, төлгээ дүшкен номну номчуп берип чораан.

Төрүттүнген чылдары, меңгилери таарышпас кижилерниң кайы-бирээзиниң төрүттүнген хүнү аас-кежиктиг, өлчейлиг хүн болур болза, азы өгленирде эки хүнге таваржы берзе, олар эки чурттаар. А меңгилери, чылдары тааржыр кижилер багай хүнде өг-бүле тудар, азы кайы-бирээзи аас-кежик чок хүнде төрүттүнген болур болза, олар багай чурттаар. Чамдык улус чүгле меңги, соодал көргеш-ле, эки-бакты тайылбырлап эгелээр. Ол шын эвес. Оон ыңай хүн календарында кижи баар-базар чер чок кылдыр кара хүннер бижип каан болур-дур. Ону база чөптүг эвес деп бодаар мен.

Чамдык улус Кызыл-Дагда хүрээни суур ортузунда тудуп каан, ол шын эвес деп бижип турар. Шаанда бисте Көп-Сөөк хүрээзи тейлерге турган, ынчан Тээлиге чаңгыс-даа бажың туттунмаан үе чүве. Кызыл-Даг адаанга чаңгыс өрген безин чок, хүрээ чанынга 200 ажыг өглер турган. Шажын чоннуу болганда, хүрээ төпке чон ортузунга турар болза улам эки. Канчап Моолдуң Кандан хүрээзи улуг хоорай ортузунда туттунган-дыр, Россияның хоорайларында орус улустуң хүрээлери база-ла ындыг. Эрткен 1995 чылдын чайын Индияга четкеш келдим. Ол черниң дуганнарын, Далай-лама башкывыстың хүрээзин долгандыр туттунган бажыңнар, садыглар, бүдүрүлгелер боор чорду.

Бодумнуң тайылбырымны, сүмелеримни, бодалдарымны доозуп тура, аныяктардан дилээр чүүлүм, сарыг шажын дугайында шын, меге тайылбырларыңарны солуннар арыннарынга бербейн көрүңер. Кижилерниң сагыш-сеткилин хей черге дүвүредип, сезиндирип каарыңарга, кезээде бисти долгандыр чоруп турар дошкун, кара күштер силерниң боттарыңарның-даа, азааргап, коргуп сестип чоруурларыңның-даа сүлдезин сегирип аптар деп чүвени база катап демдеглеп каайн.

Көгел САAЯ.
Бай-Тайгада Көп-Сөөк хүрээзиниң шажын ажылдакчызы.

ХӨГЛҮГ КЛОУННАР

Аныяк көрүкчүлерниң улусчу театрының Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары Аида Ыналай биле Ким Куулар башкарып белеткээни уругларга Чаа чылда оюнун ынчаар адаан. Кимниң ол театржыткан шоузу ооң диплом ажылы болур. Аида ооң мурнунда бо театрга дипломун камгалап алган.

Оюнну клоуннар (каттырынчыг артистер) Мана, Мик, Кеша оларның эң эки өңнүү Вруша-биле (Ким Аида-биле кады) дириг ойнаарактар Карлсон, Буратино болгаш Пятачок эрттиргеннер. Соок-Ирей биле Харжыгаш моорлап келириниң бетинде олар чыылган оолдар, уругларны ойнадып, хөгледип, танцылаарынга өөредип турганнар. Ада-иелер уругларын улуг ойнаарактар болгаш хөглүг клоуннар-биле кады чурукка тырттырып алыр аргалыг болганнар.

«Хөглүг клоуннар» программазын аэропорттуң, **КАИ инспекциязының,** Пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң, «Азас» гастрономунуң болгаш өске-даа коллективтерниң ажылдакчыларының уруглары көрген болгаш ооң оюннарынга киришкен. Каяа-даа езулуг Соок-Ирейлерни уруглар чылыы-биле хүлээп ап турган. Чүге дээрге ооң ролюн мергежилдиг артистер И. Бершанских, И. Иконников, С. Лифанов ойнаан. Харжыгаштың ролюн сес харлыг Алиса Белобородова күүсеткен. Чамдыкта ону уран чүүл училищезиниң башкызы чараш аажы-чаңныг Л. Саин-оол солуп турган. Оларның-биле кады албан черлерин аныяк көрүкчүлер театрының артистери уруглар кезип чоруп, боттарының цирк номерлерин көргүскен.

Уран чүүл училищезиниң сургуулдары программа езугаар көргүзүглери дооступ турда, аныяк көрүкчүлерниң театрынга өөрүп четтиргенин илереткен. Театрның режиссеру А. Чадамба сөс алгаш, моон соңгаар-даа оларның-биле кады ажылдаар күзелдиин илереткен.

Уран чүүл училищезиниң доозукчулары Аида Ыналай биле Ким Кууларга боттарының күзели бүдерин, бо чылын культураның болгаш уран чүүлдүң дээди өөредилге черлеринге кирип алырын база аныяк көрүкчүлер театрынга эки ажылдаарын күзеп каалыңар.

Елена ЛЕОНИДОВА.

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ ИНТЕРВЬЮ

Египет чурттуг Омар Шариф — Голливудтуң кино сылдызы. Бодунуң амыдыралының иштинде ол та чеже интервью берген чүве. Оларның иштинден херээжен итальян журналист Лола де Люкка берген интервьюзу кедергей үре-түңнелдиг болган. Бир чыл эрткен соонда Лола де Люк Италиядан Омар Шарифче телефон долгааш, дараазында өөрүнчүг медээни дыңнаткан: «Сеңээ оол божуп бердим». Төрүттүнүп келген оолдуң төрээн адазы Шариф боду болган дээрзинге ол бичии-даа чигзинмээн. Ооң чугаалап турары-биле алырга, Лоланың оглу Шарифке кедергей дөмей болган.

Омар Шариф ам 63 харлыг. Ол амыдыралының хөй кезиин Парижке чурттап эрттирген. Чоокта чаа төрүттүнген чурту Египетке чорааш келген. Шариф көзер ойнаарынга тергиин сундулуг. Александрияга болган чурттар арасының көзер ойнаарының турниринге киришкен, тус черниң журналистеринге сурас оглунуң дугайын ол хөөреп берген.

Кино сылдызы Омар Шариф та чеже херээженнерниң чүрээн тудуп, ынакшываан дээр. Ынчалза-даа ооң мурнунда турган кадайы Египеттиң сураглыг артизи Фатен Хамама ооң езулуг кара чаңгыс ынакшылы бооп арткан. Шариф биле Хамама 1954 чылда алдарлыг египет режиссер Юсеф Шахинниң «Шынаага болган демисел» деп кинозунуң кол рольдарынга ойнаан. Бо кинону совет кинотеатрларының экраннарынга каш удаа көргүскен. Удаваанда актерлар куда-доюн дүжүрүп, өгленип алганнар. Ынчалза-даа ынчан Голливудтуң келир үеде сылдызы болур артист шажын-чүдүлгезин, адын солуур ужурга таварышкан. Христиан шажынныг Мишель Шалхуб мусульман шажынныг Омар Шариф апарган. Чүге дээрге, ооң душтуу кыс Фатен Хамама мусульман шажынның кижизи болган. Бо өг-бүле ындыгла үр чурттаваан. Сес чыл болган соонда Шариф Парижче чоруй барган. Кадайы ооң-биле кады даштыкыже чурттап чоруурундан ойталаан болуп турар.

Анатолий ЛАЗАРЕВ.
(Нью-Йорк).
«Труд» солундан.

АК ШАГААМ

Сөзү: Чүлдүм ЧАПТЫЫ Аялгазы: Саая БҮРБЭЭНИИ.

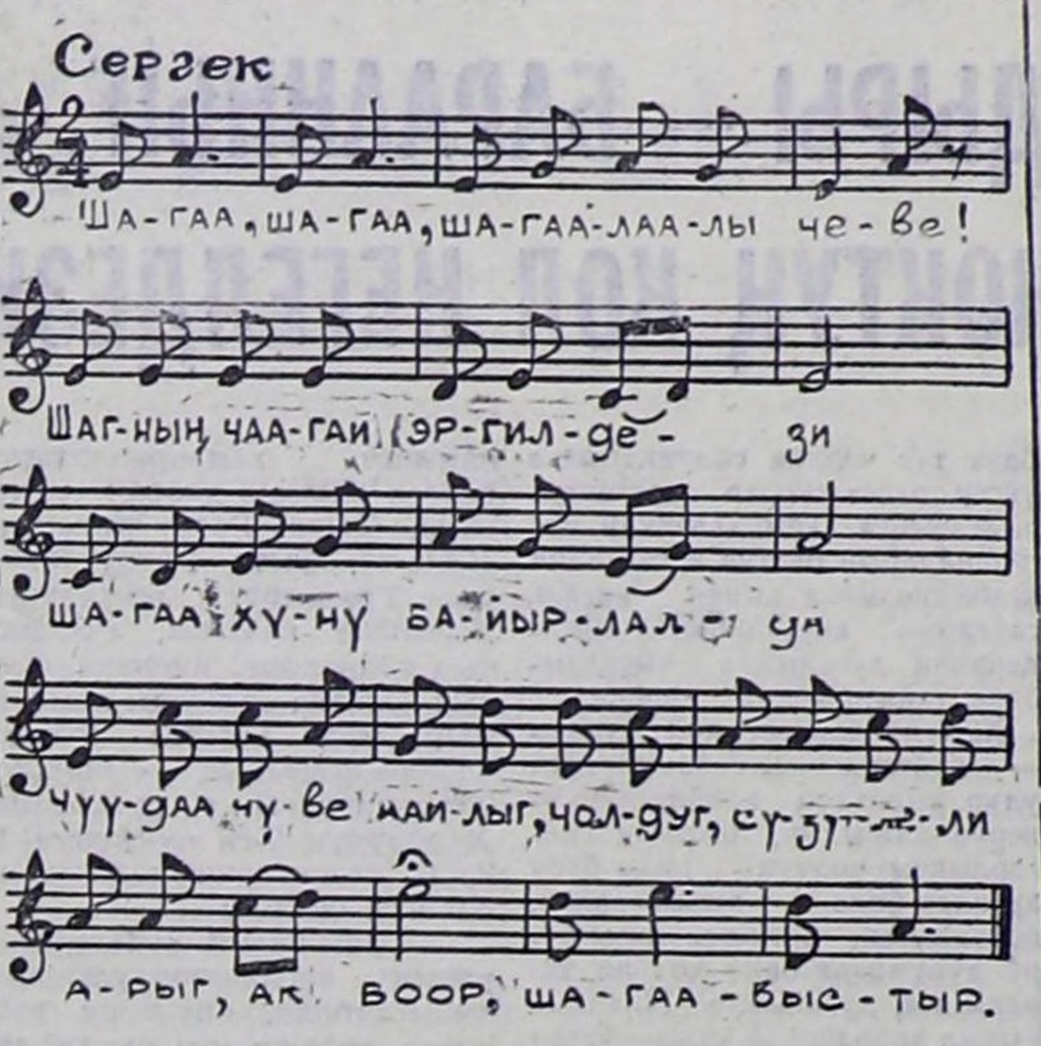
Сергек
Ша-гаа, ша-гаа, ша-гаа-лаа-лы че-ве!
Шаг-ның чаа-гай (эр-гил-де-зи
Ша-гаа хү-ну ба-йыр-лал-да
Чүү-даа чү-ве аай-лыг, чол-дуг, сү-зүг-ле-ли
А-рыг, ак боор, Ша-гаа-быс-тыр.

Шагның чаагай эргилдези —
Шагаа хүнү байырлалда
Чүү-даа чүве аайлыг, чолдуг
Сүзүглели арыг, ак боор.
Аяс дээр-даа ак-көк өңнүг,
Аал-чурт-даа ак хар хептиг.
Чалама даап, саңны салгаш,
Чаңчыл ындыг ак сүт өргүүр.

Чалбарыглар, алгаг, курай,
Сагылгалар ак чол оштуг.
Шагаажылар чолукшужуп,
Сагыызын ак кадаан солчур.
Адыг-чарыш мөөрейлиг,
Амданныг чем дээжилиг.
Арыг сеткил чаяалгалыг
Алыс сүзүү ак Шагаам!

спорт

ШЫДЫРАА КЫРЫВАС

Эрткен чылын республиканың шыдыраачылары чамдык тодаргай түңнелдерни чедип алган. Олар шыдыраа клувун болгаш чамдык эт-херекселдерин чидирзе-даа өзүлделиг болганнар. Республика чемпионадынга 14 кожуундан эр, херээжен 64 кижи киришкен. Чидиг демиселдиң түңнелинде эр улустан Лев Балдан (Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал суур), херээженнерден Наташа Кол (Тожу кожуун) тиилекчилер болган.

Кожууннарның шыдыраачылары найысылалдың төлээлеринден дудак чок ойнааш, чартык шүүлде салыгларда-ла Кызылдың чемпиону А. Болдынов. Дуржулгалыг шыдыраачылар А. Паршаков, Б. Күжүгет, Н. Онуфриев оларның дылдарын «карартып» каапнар. Шүүлде салыгларда 6 кижи мастерге кандидаттың нормазын күүсеткен, а О. Моңгуш (Кызыл), К. Ооржак (Өвүр) болгаш О. Сарыглар (Чадаана) мастерге кандидат аттарны бир дугаар чедип алган, оларга байыр чедирээли!

Бо чылдың январь 12-де шыдыраа федерациязының эргелелиниң чаа чылдагы организастыг хуралы болган, аңаа 1996 чылда чогудар ажылдарның планын бадылаан.

Баштайгы улуг маргылдаа болза, дүрген ойнаарынга республика чемпионады болур, ону Улуг-Хем кожуунда шыдыраа энтузиазы Б. Дуюгбанга тураскааткан юбилей маргылдаазы-биле капсырлаштырган болгаш февраль 17-19 хүннеринде Шагаан-Арыг хоорайга эртер. Херээженнерниң ээлчеглиг шыдыраа чемпионадын Тоора-Хемге — республика чемпиону Н. Колдуң чуртунга июль айда эрттирер.

Эр улустуң-даа, херээженнерниң-даа республика чемпионнары Россияның девискээр аайы-биле Красноярск хоорайга апрель 4-тен 13-ке чедир болур маргылдаага киржир. Ол ышкаш бижип, чагаа дамчыштыр ойнаарының 13-кү республика чемпионады февральдың 10-да эгелээр, аңаа ойнаарын күзээн кижилер Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда 37/3 бажыңының 96 өрээлинде Е. Быковтуң адрезинче билдириишкиннерни чорудар.

Шыдыраа талазы-биле бо чылдың эң кол болуушкуну 1936 чылда Тываның баштайгы шыдыраа чемпионадындан бээр 60 чыл юбилейинге тураскааткан шыдыраа фестивалы болур. Ол ышкаш эр улустуң болгаш аныяктарның маргылдаазы декабрьда эртер, аңаа мастерге кандидат аттарны чедип алырын көрген. Шыдыраачылар маргылдааларының календары ынчангаш солун.

Шыдыраа федерациязы уругларның шыдыраа талазы-биле өзүлдезинче кажангызындан-даа артык кичээнгейни угландырар апаар. Кызылга, уругларның спорт школазының чанынга республиканың шыдыраа клувун ажыдар. Бо клуб Өөредилге яамызының дорт удуртулгазы-биле методиктиг шыдыраа литератураларын парлап үндүрер талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр. Ам безин ийи авторнуң шыдыраага өөредилге номнарын парлап үндүрерин планнап турар. Ооң ачызында аныяк кижи клубка кээп, дүрген ойнап-даа өөренир, өөрү-биле ужуражып, салыгларын сайгарып-даа болур апаар. Ынчанмыже бирги кичээнгейни республиканың кожууннарының шыдыраа бөлгүмнериниң, тренерлер семинарының ажылынче, уруглар маргылдааларының календарынче угландырар.

Моон ачызында улустуң оюну — шыдыраа республикага хөгжүлдениң шын угланыышкынын алыр, а школаларда шыдыраа бөлгүмнери — өзүп орар салгалды эң дээре спорттуг болгаш сагыш-сеткил чаңчылдарынга кижизидериниң чөленгиижи болур.

Николай ШИШИГИН,
ТР-ниң шыдыраа федерациязының харыысалгалыг секретары.

Номчукчунуң хомудалы

КЫДЫГЛАП ТУРАРЫ ОЛ БЕ?

Эрткен чылын бистер чагыдып алган солуннарывысты чеди хонукта (неделяда) үш катап — вторник, четверг, суббота хүннеринде номчуп турган бис. 1996 чылда «Шын» солунну Кызыл болгаш Туран хоорайның чурттакчыларынга хүннүң чедирери-биле 78000 рубль кылдыр чартык чылда доктааткан болгай. Неделяда беш үнер республиканың эң улуг солуну — «Шынның» чаңгыс экземплярының өртээ өске солуннарга көөрде дыка чиик. Ол дээрге «Шынның» чогаадыкчы коллективиниң бодунуң номчукчулары дээш сагыш човаашкыны-дыр.

Үстүнде акшаның 60 муңун солун чедирилгези дээш харылзааның чедирилге салбырынче чоруп турар дээрзин эрткен чылда чагыдылга үезинде солуннарга бижип турган.

Ам январь ай төнген, а мен ынак «Шын» солунумну неделяда үш катап номчуп турар хевээр мен. Саазын, бүдүк чогу-биле чаңгыс неделя иштинде үнмээни шын. Солунумну парлап үндүрүп турар хоорайда чурттап олурар мен мындыг байдалдыг номчуттунуп олурумда, 90 хире км ыракта Туран хоорайның номчукчулары хүннүң номчуп турары кандыг-ла болду? Чедирилге салбыры чүү деп харыылаарын дыңнаксаардыр мен, азы чаңгыс мени ынчаар кыдыглап турары ол ирги бе?

Николай ДАВЫН-ООЛ.
Номчукчу.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак, эргим ававыс Любовь Дармаевна КЫСТАМ февраль ортан үезинде 70 харны харлаар. Ол 6 оолду, 2 кысты өстүрүп азырааш, амыдыралдың делгем оруунче киирген. Аныяк чылдарында хөгжүм-шии театрының артизи бооп дыка хөй рольдарны шииледе ойнаан. Ам-даа чараш, хоюг үнү-биле ажы-төлү бистерниң уругларывыска өпей ырларын ырлап, өстүрүп чоруур. 70 харны харлап турза-даа, солун, сеткүүлдү доктаамал номчуп, сонуургап турар.

Ававыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, амыр-мендини күзедивис:

Азырганчыг чажывыстан бөгүнге дээр
Аравыста чурттап чор сен, ынак авай
Аас-кежик, өөрүшкүнү, муңгаралды
Амыдырал сеңээ база сөңнеп чору.

Ажыг-шүжүг сени хөме база бээрге
Артып калган ажы-төлүң бистерни дээш
Аарышкылыг сеткилиңни хандыр шыгжап
Амыдырап, чурттап чор сен, ынак авай.

Шак ол өйде Бурган башкы чедип келгеш
Чаңгыс күштүг күзелиң чүл, сөглем дизе
«Делегейде иелерниң сеткил-хөөнү
Сергек-омак чорзун!» — деп, харыылаар мен.

Уруу Виолетта, күдээзи Владимир, оларның уруу Виамира.

Биске эң-не эргим, чоок, авыралдыг ававыс Любовь Дармаевна КЫСТАМ февраль 10-да 70 харлаар. Ынак ававыска, 9 бичии чаштарның база чаптанчыг Мергешканың кырган-авазынга байыр чедирип, ак-көк дээрни, аяс хүннү күзеп, Тывавыстың бүгү-ле чараш бойдузун, өңгүр чечектерин сөңнеп тур бис:

70 харны харлап турар ававыс сээ
Черге чедир күдүк базып, мөгейбишаан,
Аас-кежик өңгүр чечээн, өөрүшкүнү
Ажы-төлүң дөгеревис күзеп тур бис.

Амыдырал-чуртталганың оруун эрттип
Ажы-төлүң бистерни дээш кызып чордуң,
Ажыл-ишке, аажы-чаңга өөредип,
Аксы-сөзү чымчак боорун чагып чордуң.

Аңгы-бүле ажы-төлдүг уругларың
Ам-даа хевээр эргеледип чассыдар сен.
Аъш-чемиң, сарыг шайың хайындыргаш
«Ам-даа чемнен, кызым» дээриң уттундурбас.

Ааттынган кавайывыс сактып келгеш,
Ында-хааяа чассып алыр аргалыг боол
Ынчангаштың аравыста ам-даа хөй чыл
Аткан даңның херели бооп чырып чору!

Уруглары Вася, Валентин, Ветта, Виолетта, күдээлери, оларның ажы-төлү.

Бистиң ачавыс Уйнук-оол Донгакович ТАСПАНЧЫК февраль 10-да 60 харлаар. Ачавыс үр чылдар дургузунда удуртур-баштаар ажылдарга ажылдап чораан, биче сеткилдиг, ажылгыр болгаш чонунга хүндүткелдиг кижи. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол 3 кыстың, 1 оолдуң ынак ачазы, 4 бичии чаштың эргим кырган-ачазы.

Хүндүлүг, ынак ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, кaң дег быжыг кадыкшылды, узун назын назылаарын, аас-кежикти чүрээвис ханызындан күзедивис.

Уругларының авазы Чаңчыңмаа Донгаковна, оглу Вадим, уруглары Надя, Нина, Тамара, оларның ажы-төлү.

Өг-бүлениң хеймери-даа болза, авазы, угбаларының чөлеңгиижи, чоргааралы бооп чоруур бистиң дуңмавыс Эрес Багай-оолович СУВАК февраль 7-де төрүттүнген хүнүн демдеглээн. Дуңмавыс Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда чурттап, ажылдап турар. Ол шынап-ла, авазының адап бергени адынга төлептиг кижи — ажылынга бердинген, ээ-харыысалгалыг, хүндүлээчел, кежээ. Хостуг үезинде спорттуг маргылдааларга киржип, көскү шаңналдыг черлерни ээлеп чоруурунга өөрүп, чоргаарланыр бис.

Авазынга, угбаларынга дузалажып, карактап чоруур биче сеткилдиг эргим дуңмавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, ынакшылдың, эргелелдиң сөстери-биле кадыкшылды, аас-кежикти, чараш, төлептиг чурттalганы күзедивис.

Авазы, угбалары база хөй санныг төрелдери.

ЧАРЛААЛДАР

Өөредилге курстары эгелээр

«Прогресс» өөредилге төвү дараазында курстарның:

«Биче база ортумак бүдүрүлгелерниң саң-хөө ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду»;

«Бөрт даараарының технологиязының үндезиннери»;

«Кулинар болгаш кондитер мергежили»;
«Секретарь-машинакчы»;
«Англи дыл»;

«Баш таарып өөредири» — февральдың 12-де 14 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

Бистиң адрезивис: **Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каъг, артыкы эжиктен кирер.**

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Амдыызында час турда» (2 сериялыг) 10.40, 15.20, 13.50, 17.00. **«Видеозал»: «Новый неистовый кулак»** (Гонконг, каратэ) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «№ 1 кино чыынды» 13.00, **«Хоруглуг күзел»** 15.00, 17.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери февраль 10-да үнер.)

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906.
корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. В. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агыйы—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаңда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жуудулгазының чагыылдазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга авазы. Тиражы — 93 **Чагыг** № 105—126.